
GÖKHAN ATILGAN, E. ATTİLA AYTEKİN, EBRU DENİZ OZAN, CENK SARAÇOĞLU, MUSTAFA ŞENER, ATEŞ USLU, MELİH YEŞİLBAĞ
OSMANLI'DAN GÜNÜMÜZE **TÜRKİYE'DE SİYASAL HAYAT**
(Gözden Geçirilmiş ve 3. Bölümü yenilenmiş 3. Basım)

Yordam Kitap: 254 • **Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat**

Yayına Hazırlayanlar: Gökhan Atılğan - Cenk Saraçoğlu - Ateş Uslu

ISBN 978-605-172-093-7 • *Düzeltilme:* Günnur Aksakal

Kitap Tasarımı: Savaş Çekiç • *Sayfa Düzeni:* Gönül Göner

Birinci Basım: Kasım 2015 • *İkinci Basım:* Ekim 2016 • *Üçüncü Basım:* Ekim 2019

© Yordam Kitap, 2015

Kapaktaki Fotoğraf: Cumhuriyetin birinci yılında açılan II. TBMM Binasının inşasında çalışan işçiler

Yordam Kitap Basın ve Yayın Tic. Ltd. Şti. (Sertifika No: 44790)

Çatalçeşme Sokağı Gendaş Han No: 19 Kat: 3 34110 Cağaloğlu - İstanbul

Tel: 0212 528 19 10 • **W:** www.yordamkitap.com • **E:** info@yordamkitap.com

www.facebook.com/YordamKitap • www.twitter.com/YordamKitap

www.instagram.com/yordamkitap

Baskı: İnkılap Kitabevi Baskı Tesisleri (Sertifika No: 44066)

Çobançeşme Mah. Altay Sok. No: 8

Yenibosna / Bahçelievler - İstanbul

Tel: 0212 496 11 11

O S M A N L I ' D A N G Ü N Ü M Ü Z E
T Ü R K İ Y E ' D E S İ Y A S A L H A Y A T

Yayına Hazırlayanlar

GÖKHAN ATILGAN, CENK SARAÇOĞLU, ATEŞ USLU

YAZARLAR

GÖKHAN ATILGAN Doktora derecesini Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Siyaset Bilimi Bölümü'nden, yüksek lisans derecesini Ankara Üniversitesi İletişim Fakültesi Gazetecilik Bölümü'nden aldı. Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Maliye Bölümü mezunu. *Kemalizm ile Marksizm Arasında Geleneksel Aydınlar: Yön-Devrim Hareketi* (TÜSTAV, 2002 [Üçüncü Baskı Yordam Kitap, 2018]), *Behice Boran: Öğretim Üyesi, Siyasetçi, Kuramcı* (Yordam Kitap, 2007 [Üçüncü Baskı 2019]) adlı iki kitabı, değişik sosyal bilimler dergilerinde ve kitaplarda yayımlanmış makaleleri var. *Siyaset Bilimi: Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler Arası İlişkiler* (Yordam Kitap, 2012 [Dördüncü Baskı 2014]) kitabının editörlerinden biri. *100. Yılında Ekim Devrimi* (Yordam Kitap, 2017) ve *Mühürler: Türkiye Sosyalist Hareketinden Eserler* (Yordam Kitap, 2019) editörlüğünü yaptığı diğer kitaplar. Ankara Üniversitesi İletişim Fakültesi'nde öğretim üyesi.

E. ATTİLA AYTEKİN Lisans eğitimini Orta Doğu Teknik Üniversitesi (ODTÜ) Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü'nde tamamladıktan sonra Bilkent Üniversitesi Tarih Bölümü'nde yüksek lisans yaptı. Doktora derecesini State University of New York-Binghamton'dan Tarih alanında aldı. *Tarlalardan Ocaklara, Sefaletten Mücadeleye: Zonguldak-Ereğli Kömür Madenlerinde İşçiler, 1848-1922* (YordamKitap, 2007) isimli bir kitabı yayınlandı; *Siyaset Bilimi: Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler Arası İlişkiler* (YordamKitap, 2012) adlı derlemenin editörlüğünü Gökhan Atılğan'la birlikte yaptı. Osmanlı arazi hukuku ve köylü isyanları, Zonguldak kömür havasında sanayisizleşmenin etkileri, tarihyazımı gibi konularda yayınlanmış makaleleri var. *Praksis* yayın kurulu üyesidir ve ODTÜ Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü'nde öğretim üyesi olarak çalışıyor.

EBRU DENİZ OZAN Doktora derecesini Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Siyaset Bilimi Bölümü'nden, yüksek lisans derecesini ODTÜ Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü'nden aldı. ODTÜ Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü mezunu. *Gülme Sırası Bizde, 12 Eylül'e Giderken Sermaye Sınıfı, Kriz ve Devlet* (Metis, 2012) adlı kitabının yanı sıra çeşitli dergi ve kitaplarda yayımlanmış makaleleri var. *Praksis* dergisi yayın kurulu üyesi. Dumlupınar Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde çalışıyor.

CENK SARAÇOĞLU Lisans derecesini Bilkent Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler bölümünden, yüksek lisans ve doktora derecesini Kanada'daki University of Western Ontario, Sosyoloji Bölümünden aldı. *Kurds of Modern Turkey: Migration, Neoliberalism and Exclusion in Turkish Society* (I.B Tauris: Londra, 2011) ve *Şehir, Orta Sınıf ve Kürtler: İnkaârdan Tanıyarak Dışlama'ya* (İstanbul: İletişim, 2011) isimli kitapların yazarıdır. Çeşitli sosyal bilim dergilerinde ve derleme kitaplarda milliyetçilik, ırkçılık, kent sosyolojisi ve Türkiye'nin siyasal ve toplumsal hayatı ile ilgili makaleleri bulunmaktadır. Halen Ankara Üniversitesi İletişim Fakültesi'nde öğretim üyesi olarak çalışıyor.

MUSTAFA ŞENER Doktora derecesini Ankara Üniversitesi Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi anabilim dalında tamamladı. Yüksek lisans derecesini Çukurova Üniversitesi İşletme bölümünden aldı. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi İşletme bölümü mezunu. *Türkiye Solunda Üç Tarz-ı Siyaset* (Yordam, 2010 [ikinci baskı 2015]) adlı kitabının yanı sıra çeşitli kitaplarda yayımlanmış makaleleri var. *Praksis* dergisi yayın kurulu üyesi. Mersin Üniversitesi Kamu Yönetimi Bölümünde öğretim üyesiyken 689 sayılı KHK ile 2017 yılında ihraç edildi.

ATEŞ USLU Doktora derecesini Paris I Panthéon-Sorbonne Üniversitesi ve Budapeşte Eötvös Loránd Üniversitesi Tarih Bölümünden, yüksek lisans derecesini Paris I Panthéon-Sorbonne Üniversitesi Tarih Bölümünden aldı. Galatasaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü mezunu. *Lukács: Marx'a Giden yol* (Chiviyazıları, 2006) ve *Siyasal Düşünceler Tarihine Giriş: Tarihyazımı, Temel Yaklaşımlar ve Araştırma Yöntemleri* (Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2017) adlı iki kitabı, çeşitli sosyal bilimler dergilerinde ve kitaplarda siyasal düşünceler tarihi, kültür tarihi ve siyasal tarih alanlarında yayımlanmış makaleleri bulunuyor. *Praksis* dergisi yayın kurulu üyesi. İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde öğretim üyesi olarak görev yapıyor.

MELİH YEŞİLBAĞ Lisans derecesini Boğaziçi Üniversitesi Elektrik-Elektronik Mühendisliği Bölümünden, yüksek lisans derecesini Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Enstitüsü Modern Türkiye Tarihi Bölümünden almıştır. ABD'deki State University of New York-Binghamton'da Sosyoloji Doktorasına devam etmekte ve Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Sosyoloji Bölümünde Araştırma Görevlisi olarak çalışıyor. *Praksis* dergisi yayın kurulu üyesi.

İÇİNDEKİLER

Gökhan Atılğan, Cenk Saraçoğlu, Ateş Uslu

ÖNSÖZ	15
--------------	----

E. Attila Aytekin

KURULUŞUNDAN 18. YÜZYILA DEK OSMANLI İMPARATORLUĞU

BAŞLANGIÇ NAĞMESİ	17
Giriş	19
Kuruluş meselesi	20
'Fetret Devri', 1416 İsyanı ve Şeyh Bedreddin	27
İktidarın kaynakları ve meşruiyet	31
Kırsal ekonomi, artığa el koyma biçimleri ve devlet	34
Şehir hayatı	37
İmparatorluğun dönüşümü 1590-1650	39

E. Attila Aytekin

SON DÖNEM OSMANLI İMPARATORLUĞU: 1703-1908

KAPİTALİSTLEŞME VE MERKEZİLEŞME KAVŞAĞINDA	45
EKONOMİK VE TOPLUMSAL KOŞULLAR	50
Üretici güçlerin durumu	50
Üretim ilişkileri	53
Yeni yönetici sınıfın şekillenmesi	59
SİYASAL GELİŞMELER	60
Lale Devri ve 1730 İsyanı	60
Âyanın güçlenmesi	64
Tanzimat dönemi, 1839-1976	67
Yeni Osmanlılar ve ilk anayasa	73
II. Abdülhamit dönemi, 1876-1908	77
DÜNYAYLA İLİŞKİLER	81
Doğu sorunu	83
KÜLTÜR HAYATINDA EĞİLİMLER	84

Ateş Uslu, E. Attila Aytekin

1908-1923

BURJUVA DEVRİMİNİN VE SAVAŞIN BELİRSİZ SINIRLARINDA	95
EKONOMİK VE TOPLUMSAL KOŞULLAR	100
Üretim tarzı ve üretici güçlere genel bakış	100
SİYASAL GELİŞMELER	113
Mutlakiyete karşı örgütlenmek: Gizli dernekler ve komitalar	113
Komitacılığın ve kendiliğinden toplumsal hareketlerin diyalektiği	122
Hürriyetin İlanından yeni bir hegemonik blok kurma girişimlerine	126
1908 Meclis-i Mebusanı ve 31 Mart Olayı	132
Toplumsal muhalefetin sindirilmesi	136
İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde kırılmalar ve milliyetçi hegemonya arayışı	139
‘Sopalı Seçimler’den İtilafçı hükümete	142
Bâb-ı Âli Baskını ve Olağanüstü Hal yoluyla düzen tesisi çabaları	144
Büyük Savaş, 1914-1918	146
1915: ‘Büyük Felaket’/‘Büyük Suç’	152
Büyük Savaş Anadolu’da sürüyor: Mondros sonrası kurtuluş stratejileri	158
Büyük Millet Meclisi, Milli Mücadele’nin merkezileşmesi ve muhalefet	163
Milli Mücadelede Kürt Meselesi	166
Sol muhalefet ve tasfiyesi	171
Yunanistan’la savaş ve Milli Mücadele’nin sonu	175
DÜNYAYLA İLİŞKİLER	177
Meşrutiyet’in ilk yıllarında dış politika	177
Trablusgarp Savaşı	178
Balkan Savaşları	179
Milli Mücadelede Bolşevizm ve Sovyetler Birliği’yle ilişkiler	181
Milli Mücadelede emperyalizm ve Batı’yla ilişkiler	183
KÜLTÜR HAYATINDA EĞİLİMLER	185
Burjuva düşünce dünyası	185
Sınıf ve toplumsal cinsiyet temelli eleştiriler	188
Sansür ile hürriyet ikileminde basın-yayın hayatı	190
Meşrutiyet’ten Milli Mücadele’ye edebiyat	191
Resim, mimari ve anıtlar	192

Mustafa Şener

1923-1945

BURJUVA UYGARLIĞININ PEŞİNDE	201
EKONOMİK VE TOPLUMSAL KOŞULLAR	204
Korumacı-devletçi sanayileşme: 1930-1939	209
Toplumsal sınıflar ve tabakalar	219

Burjuvazi	219
İşçi sınıfı	223
İşçi sınıfı ile ilgili yasal düzenlemeler	227
Örgütlenme çabaları ve işçi eylemleri	230
Köylülük	231
SİYASAL GELİŞMELER	233
Cumhuriyetin ilanı	236
Halifeliğin kaldırılması	237
1924 Anayasası	239
Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası	240
Takrir-i Sükûn dönemi: Bütün iktidar CHF'ye	243
İzmir suikastı girişimi ve muhalefetin sonu	248
Cumhuriyet'in reformları	251
Cumhuriyet Halk Fırkası'nın ikinci büyük kongresi ve büyük nutuk	252
Üçüncü meclis ve derinleşen reformlar	253
Güdümlü muhalefet girişimi: Serbest Cumhuriyet Fırkası	254
Menemen olayı	262
Tek Parti iktidarının pekişmesi	263
1931 Seçimleri ve CHF III. Büyük Kurultayı	265
Halkevleri'nin kuruluşu	267
Türk Tarih Tezi'nin oluşumu	269
Tek parti yönetiminin kurumsallaşması	272
Reformlar sürüyor	274
Parti ile devletin bütünleşmesi	276
Toprak reformu tartışmaları	278
Atatürk-İnönü çatışması ve Celal Bayar'ın başbakanlığı	279
Atatürk'ün ölümü ve yeni cumhurbaşkanı seçimi	281
'Millî Şef' Dönemi	283
Refik Saydam Hükûmeti	285
1939 Seçimleri	286
CHP'nin beşinci büyük kurultayı ve Müstakil Grup	287
Savaşa doğru	288
Köy Enstitüleri	289
Şükrü Saraçoğlu Hükûmeti	291
1943 seçimleri ve CHP'nin altıncı kurultayı	292
Turancı dergiler ve 1944 Turancılık Davası	292
Sol ve liberal basın	294
Tek Parti döneminde azınlıklar ve Kürt sorunu	296
Büyük mübadele	297
Lozan Antlaşması'na göre azınlıklar	299

Türkleştirme politikaları	299
İskân Kanunu	303
Trakya olayları	306
Tek Parti Döneminde Kürt sorunu	308
Cumhuriyet yöneticilerinin Kürt meselesine bakışı	310
Dersim raporları	311
Şeyh Sait İsyanı	312
Ağrı İsyanı	313
Dersim Harekâtı	314
DÜNYAYLA İLİŞKİLER	318
Musul sorunu	319
Balkan Antantı	320
Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne Girişi	321
Sancak (Hatay) Sorunu	322
Montreux Boğazlar Sözleşmesi	324
Sadabad Paktı	325
II. Dünya Savaşı ve Türkiye	325
KÜLTÜR HAYATINDA EĞİLİMLER	327

Ateş Uslu

ÇOK PARTİLİ HAYATA DÖNÜŞ DÖNEMİ (1945-1950)

'HÜR DÜNYA'NIN SAFLARINDA	347
EKONOMİK VE TOPLUMSAL KOŞULLAR	350
Üretici güçlerin durumu	350
Üretim ilişkileri	354
SİYASAL GELİŞMELER	359
Tek partili siyasal hayatın sonu	359
Seçim yasasının değişmesinden 1946 seçimlerine	367
Recep Peker Hükûmeti	371
Muhalefetin güçlenmesi (1947-1950)	373
Antikomünist reflexler ve devlet destekli milliyetçiliğin yeniden doğuşu	375
Şemsettin Günaltay kabinesi: CHP'nin muhafazakâr yönelimi	377
DÜNYAYLA İLİŞKİLER	381
Uluslararası sistemin yeniden yapılanması ve Türkiye	381
Soğuk Savaşın başlangıcında Türkiye'nin dış politikası	383
KÜLTÜR HAYATINDA EĞİLİMLER	386

Gökhan Atılğan

1950-1960

TARIMSAL KAPİTALİZMİN SANCAĞI ALTINDA	393
‘Güdümlü Bir Demokrasi’, ‘Otoriter Bir Hürriyet’	395
EKONOMİK VE TOPLUMSAL KOŞULLAR	397
Toplumsal sınıflar	406
SİYASAL GELİŞMELER	420
DP’nin hegemonya stratejisi	421
Siyasal alanda tutumlar ve konumlar	438
Hukuki çerçeve sorunu	439
DP içinde gelişmeler	440
6-7 Eylül Pogromu	442
Siyasal iktidar ve siyasi muhalefet	449
Basın politikaları	464
İktidar ve üniversiteler	470
Sol akımlar	473
İslamcı oluşumlar	479
Dönemin siyasetinde Atatürk imgesi	485
Milliyetçi hareketler	487
Siyasal hayatta kadınlar	489
Siyasal hayatta Kürtler	490
Hegemonya bunalımı	491
27 Mayıs Askeri Darbesi	497
DÜNYAYLA İLİŞKİLER	502
KÜLTÜR HAYATINDA EĞİLİMLER	510

Gökhan Atılğan

1960-1971

SANAYİ KAPİTALİZMİNİN ŞAFAĞINDA	521
EKONOMİK VE TOPLUMSAL KOŞULLAR	524
Toplumsal sınıflar	530
SİYASAL GELİŞMELER	543
Simgesel bir giriş: Morisson Süleyman’dan Çoban Sülü’ye	543
Darbenin mirası ve perspektif sorunu	545
Darbe döneminin gelişmeleri	546
Siyasal hayatın yeni kurumları ve yönleri	566
Yeni ve yenilenen partiler	573

Kürt hareketinin siyasallaşması	601
Siyasal hayatta kadınlar	605
1965 seçimleri: Siyasal hayata sınıf mücadelesi damgası	607
Büyük Dönemeç, 1968: Topraklarının altı üstüne gelen Türkiye	612
1969 seçimleri	627
Hegemonya krizine doğru	632
DÜNYAYLA İLİŞKİLER	645
ABD ile mesafelenme	646
SSCB ile normalleşme	650
Arap devletleriyle yakınlaşma	651
AET'ye adımlar	651
KÜLTÜR HAYATINDA EĞİLİMLER	651

Ebru Deniz Ozan

1971-1980

İKİ DARBE ARASINDA KRİZ SARMALI	663
EKONOMİK VE TOPLUMSAL KOŞULLAR	666
SİYASAL GELİŞMELER	682
Siyasal Partiler	682
Hükümetler	693
İslamcı siyaset ve Ülkücü Hareket	706
Yasal ve yasal olmayan sosyalist hareketler	710
Kürt siyasal hareketi	716
Dönemin sosyalist kadın hareketi ve İKD	720
Toplumcu belediyeçilik	723
Büyük yıldırı dalgası	730
Suikastlar	730
Alevi katliamları	732
Devrimcilere yönelik terör eylemleri	740
DÜNYAYLA İLİŞKİLER	741
Kıbrıs Harekâtı	742
ABD ile ilişkiler (Silah Ambargosu ve Haşhaş)	743
KÜLTÜR HAYATINDA EĞİLİMLER	745

Cenk Saraçoğlu

1980-2002

TANK PALETİYLE NEOLİBERALİZM	753
EKONOMİK VE TOPLUMSAL KOŞULLAR	757
Toplumsal sınıflar	763
SİYASAL GELİŞMELER	783
12 Eylül Darbesi'nin mahiyeti	784
Darbe döneminde hukuki-siyasal yeniden yapılanma	788
'Sivil siyaset'e kontrollü geçiş	794
Anavatan Partisi iktidarda	798
'Eskilerin dönüşü': 1987 seçimleri	801
Kürt hareketinin yükselişi	802
ANAP'ın düşüşü, işçi hareketinin yükselişi	806
1991 seçimleriyle değişen siyasi harita	811
Kürt hareketi mecliste	812
Koalisyonlar dönemi başlıyor	813
Kürt sorununda şiddet yılları	816
Siyasal İslam: şiddetli ve derinden	819
Gazi Mahallesi isyanı	823
İslamcılığın iktidar yürüyüşü	824
Devletin yüzeye çıkan "derin"i	830
Ordunun restorasyon hamlesi: 28 Şubat süreci	831
Dikiş tutmayan hegemonya: 28 Şubat sonrası	834
Öcalan'ın yakalanışı ve milliyetçi teyakkuz	835
Yeni milliyetçi koalisyon ve felaket kapitalizmi	838
Avrupa Birliği: büyük krizden önce son çıkış umudu	840
Ölüm oruçları ve 19 Aralık katliamı	842
Büyük çöküş: 2000-2001 ekonomik krizi	844
2002 seçimlerine doğru	846
DÜNYAYLA İLİŞKİLER	850
Darbenin dış politikası	850
ANAP ve "Büyük Güçler"	851
Reel sosyalizm çökerken dış politika	853
ANAP ve 'öteki dünya'	856
Körfez Savaşı ve Türkiye	858
AB ile dalgalanan ilişkiler	860
KÜLTÜR HAYATINDA EĞİLİMLER	862
Sol muhalefetin karşı-kültürü	868

Cenk Saraçoğlu, Melih Yeşilbağ

AKP DÖNEMİNDE TÜRKİYE

MİNARE İLE İNŞAAT GÖLGESİNDE	877
EKONOMİK VE TOPLUMSAL KOŞULLAR	882
Makroekonomik bilanço: vasatı büyüme, artan kırılganlık	885
Büyüme motoru: ihracattan inşaata	887
Sermaye sınıfı: artan kutuplaşma	890
Emekçiler	894
YENİ HEGEMONYA PROJESİNİN SİYASİ VE İDEOLOJİK TEMELLERİ	900
AB, IMF ve AKP'nin meşruiyet arayışı	902
ABD, savaş ve emperyalizmle uyum	906
AKP döneminin ideolojisi	908
Ahmet Davutoğlu, stratejik derinlik ve Yeni Osmanlıcılık	914
AKP ve devletçi-milliyetçi direnç odakları	918
Provokasyonlar zinciri: Şemdinli ve Danıştay saldırıları	922
Ermeni meselesi ve Hrant Dink'in katledilmesi	924
Cumhuriyet Mitingleri ve 2007 genel seçimleri	928
Davalarla inşa edilen parti-devlet	934
2009 yerel seçimleri	939
Eylül 2010 referandumu ve "yargının fethi"	941
Haziran 2011 genel seçimleri: Yeni rejimin sandık zaferi	943
2000'li yıllarda Kürt meselesi	947
2013 Haziran İsyanı'na giden yol	951
2013 Aralık: çöken ittifak, ortaya dağılan cerahat	959
Saray günlerine doğru	959
DİZİN	964

ÖNSÖZ

Gökhan Atılğan, Cenk Saraçoğlu, Ateş Uslu

Tarık Zafer Tunaya, “Siyasal hayat, aslında, siyasal iktidarın kullanılması, yönetilmesi, el değiştirmesi için yapılan savaşlardan ve savaş tertiplerinden ibarettir. Bu olaylar toplumun içinde, her an gözlerimizin önünde cereyan eder” demişti.¹ Tunaya’nın tanımlamasındaki güzellik, siyasal hayatın yalnızca parlamento ve parti binaları ile devlet kurumlarını çağrıştıran öteki mekânlarda cereyan etmediğini vurgulamasında ve aslında tüm hayatın siyasetin mekânı olduğunu ima etmesinde. Tunaya, ‘siyasal hayat’ı genellikle sanıldığı gibi siyasetçilerin gözlerimizin her zaman göremediği puslu yerlerdeki siyasal meşgalelerinin çevrelediği sınırlı bir hayat olarak tanımlamıyor. Bilakis, toplumun içinde her an cereyan eden mücadelelere göz çevirmeye sevk ediyor bizi. Böylelikle ‘siyasetçilerin hayatı’ndan ‘hayatın içindeki siyaset’e doğru bir geçiş yapmamıza yardım ediyor. Bize çok daha geniş bir perspektif kazandıran bu geçişi kapak fotoğrafımızdan daha iyi ne anlatabilirdi ki... Ankara’daki ikinci TBMM binası yapılırken çekilen bu fotoğraf, Bertolt Brecht’in “Okumuş Bir İşçi Soruyor” şiirini hatırlatıyor sanki. Siyasetin simgesi TBMM belki, ama onu kuran kim? Kitaplar yalnızca liderlerin adını yazıyor, ama tuğlaları yapan, üst üste koyan onlar mıydı ki?

Eğer değilse, siyasal hayatı anlamak, kavramak, açıklamak için yalnızca meclisin içini ve ‘büyük adam’ları gören bir aç kâfi gelmez bize. Meclisi ve gözönünde olan diğer siyasal kurumları da içine alan çok daha geniş bir açıyla bakabilmeliyiz siyasal hayata. Bu genişlikteki bir aç sadece saltanat saraylarını değil isyan meydanlarını da, sadece sultanları değil kulları da, sadece zalimleri değil mazlumları da, sadece ekseriyeti değil ekalliyeti de, sadece erkekleri değil kadınları da, sadece mağrurları değil madunları da, sadece kanunları değil onların ifade ettiği ilişkileri de, sadece devletin kendini tarif ettiği belgeleri değil o belgelerin örttüğü çelişkileri de, sadece mümkün olan diye dayatılanı değil hayali kurulanı da, sadece düşünürleri değil eylemcileri de görmemizi mümkün kılacak kadar geniş bir aç olmalı. Bu aç, en temelde, sürdürülmesi ya da değiştirilmesi için mücadelesi verilen üretim tarzını, onun içindeki ilişkilerin tarafları olan toplumsal sınıfları, bunlar arasındaki mücadeleleri ve bu mücadelelerden türeyen sonsuz siyasal biçimleri görmemize yarar. Bunların yanı sıra toplumsal sınıflar arasındaki iletişimin ve etkileşimin simgesel sistemlerini, yani kültürü, görüş alanımıza dahil etmemizi sağlar. En nihayetinde bunların tümünün içinde devindiği dünya-tarihsel bağlamı daima aklımızda tutmamıza da yardım eder.

1 Tarık Zafer Tunaya, *Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1980), 95.

Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat'ı kendi kulvarındaki öteki kitaplardan ayıran başlıca özelliklerden biri, 'siyasal hayat'a bakarken kurmayı denediği bu açıysa, diğeri de kurduğu açı içinde seçtiği odak noktası. Kitap, siyasal hayatı dünya-tarihsel bağlamı içine yerleştirerek, iktisadi koşullar ve kültürel eğilimlerle ilişkilendirerek ele alırken bunların tümünün gerisindeki dinamiğin toplumsal sınıflar olduğunu kabul ediyor. Odak noktasını da sınıflar arasındaki ilişkiler, çelişkiler ve mücadeleler olarak belirliyor. Kitap, her bölümde şu dört izleği takip ediyor: iktisadi ve toplumsal koşullar, siyasal gelişmeler, dünyayla ilişkiler ve kültür hayatında eğilimler.

Ancak, ne de olsa çok yazarlı bir kitap bu. Yazarlar aynı perspektifi ve aynı odak noktasını paylaşmakla birlikte tahlil ile tasvir, olgu ile kuram, kronoloji ile soyutlama arasındaki dengeleri kendi biçimleriyle kuruyorlar. Bunun da bölümden bölüme bazı farklılıkları beraberinde getirmesi kaçınılmaz oluyor. Ama başka bir yönden baktığımızda bu farklılıkları kitabın zenginliği olarak değerlendirmek de mümkün. Kitaba zenginlik kazandıran bir başka faktör de bölümlerini portreler, çerçeve yazılar, belgeler, resim ve fotoğraflarla desteklemeye çalışması, yer yer de siyasal hayatı zihnimizde daha iyi canlandırabilelim diye edebiyat eserlerinden yararlanmayı denemesi.

Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat, benimsediği bu tarih ve toplum anlayışını Türkiye'nin karmaşık toplumsal ve siyasal dinamiklerini bütünlüklü bir şekilde kavramak için işler kılarken Türkiye tarihi ile ilgilenen "meraklılar" ve araştırmacılar için bir analiz çerçevesi sunmaya çalışıyor.

Son olarak, kitabın adındaki "Günümüze" sözcüğünün dayandığı tarih sınırını belirtmek gerekiyor. Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşuyla başlayan kitap, 10 Ağustos 2014'teki cumhurbaşkanlığı seçimiyle sona eriyor. Bu tarihte Recep Tayyip Erdoğan halkoylamasıyla seçilen ilk cumhurbaşkanı oldu. Bunun ardından, kitabımızın son bölümünde isabetle öngörüldüğü gibi, Türkiye, 16 Nisan 2017'de yapılan referandumla Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemine geçti. Yeni sistem Yasama, Yürütme ve Yargı erkleri arasındaki ayrımları belirsizleştiriyor ve bütün iktidarın neredeyse tek elde toplanmasını öngörüyordu. Ayrıca devlet başkanlığı ile parti başkanlığının aynı kişide cisimleşmesine imkân veriyordu. Böylesi radikal bir değişim için yapılan referandum sonuçlarına "mühürsüz oy" tartışmaları damga vurdu. 'Evet' oyları ile 'Hayır' oyları arasındaki farkın çok az olması, seçim sonuçlarını tartışmalı hale getirdi. Yeni sisteme ancak kıl payıyla geçildi. Fakat seçimlerde Türkiye'nin İstanbul ve Ankara başta olmak üzere neredeyse bütün büyük şehirlerinin yeni sisteme 'Hayır' demesi, AKP iktidarının irtifa kaybetmeye başladığının bir göstergesiydi. Nitekim referandumda 'Hayır' oyu veren büyük şehirler, 31 Mart 2019'da yapılan yerel seçimlerde neredeyse çeyrek yüzyıldır süregiden AKP iktidarına da 'Hayır' dedi. Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemini, siyasal hayatın bu sistem içinde büründüğü formları ve yaşadığı gelişmeleri kitaba henüz dahil etmememizin nedeni, 'oluşum halindeki tarih' deyimiyse açıklanabilir. Henüz oturmamış, 'tarih' olmamış, yeniden biçimlenişlere açık bir sistemi bütünlüklü bir çözümlemenin konusu yapabilmek için biraz daha beklemek gerekecek.

KURULUŞUNDAN 18. YÜZYILA DEK OSMANLI İMPARATORLUĞU BAŞLANGIÇ NAĞMESİ

E. Attila Aytekin

Osmanlı devletinin kurucusu olan “yağmacı konfederasyon” yerini kısa bir sürede belirgin bir devlet yapısına bırakmış, hem yerleşik hem de göçebe nüfus gruplarına sahip, çok dilli ve çok dinli bir devlete geçiş kısa sürede tamamlanmıştı. 1330'larda inşa edilen Bursa Orhan Gazi Camii bu geçişin mimari alandaki yansımalarından biridir.

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu modern öncesi dönemde Avrupa ve Batı Asya'da kurulmuş olan imparatorlukların en önemlilerinden ve en uzun ömürlülerinden biridir. Osmanlı İmparatorluğu coğrafi konumu ile kurumsal yapısındaki ve devlet ideolojisindeki kimi öğeler açısından Roma İmparatorluğu'nun ve onun Bizans İmparatorluğu da denilen doğudaki devamının mirasçısı sayılabilir. İmparatorluğun meşruiyetinin önemli kaynaklarından biri İslam dini olmakla birlikte Osmanlı devleti ve toplumu yüzyıllar boyu Avrupa devletler sisteminin bütünleşmiş bir parçası olmuştur. Dönem dönem çok geniş topraklar üzerinde farklı biçimlerde ve değişen derecelerde hâkimiyet kuran Osmanlı İmparatorluğu'nun hem idari, hem ekonomik hem de sosyal ve kültürel merkezi Batı-Orta Anadolu ve Balkanlar'ın oluşturduğu bölgeydi.

İmparatorluğun erken dönemindeki ekonomik ve toplumsal yapısına dair tartışmaların ana eksenlerinden biri Osmanlı'daki üretim tarzının feodalizm kavramı ile değerlendirilip değerlendirilemeyeceği olmuştur. Bu tartışmalar sıklıkla imparatorluğun Ortaçağ'daki feodal Batı Avrupa'ya benzeyip benzemediği çerçevesinde yürütülmüştür. Elbette ilk yüzyıllarında Osmanlı toplumunun Batı Avrupa'ya benzediği noktalar olduğu gibi aralarında önemli farklar da mevcuttu. Üstelik Batı Avrupa toplumları kendi içlerinde farklılıklar içermekteydi ve Osmanlı da Avrupa da yüzyıllar boyunca ciddi dönüşümlere uğramıştı. Bu nedenle de imparatorluğun ekonomik ve toplumsal yapısına ilişkin tartışmayı Avrupa'yla benzerlik-farklılık üzerinden yürütmek hatalı bir yaklaşım olacaktır. Bazı kurumlarda görülen benzerlik ya da benzemezlik yerine artışa el koyma biçimlerine odaklanmak daha doğrudur. Köle emeğinin artık değer önemli bir kısmını yarattığı bazı Yunan şehir devletleri ve Roma devleti gibi istisnalar dışarıda bırakılırsa, dünyada kapitalizm öncesi dönemde temel artışa el koyma biçimi 'feodalizm'di. Osmanlı İmparatorluğu da işte bu anlamda, yani evrensel kapitalizm öncesi üretim tarzına sahip olduğu için feodaldı.¹ Osmanlı İmparatorluğu da çoğu modernite ve kapitalizm öncesi toplum gibi, çalışan, üreten ve vergi veren geniş bir çoğunlukla, bu çoğunluğun ürettiği artık ürüne el koyan, bunu kullanan, bu artık ürünle ordular kuran, saraylar inşa

1 John Haldon, *The State and the Tributary Mode of Production* (London: Verso, 1993)

ettiren, üretmeyen ve genelde rahat bir hayat süren bir yönetici sınıftan oluşan iki sınıflı bir toplumsal oluşumdu.

* * *

Bu kitapta imparatorluğun kuruluşundan çöküşüne, yani aşağı yukarı 14. yüzyılın başından 20. yüzyılın ikinci çeyreğine olan uzun dönemi üç bölüm halinde ele alıyoruz. İlk bölüm Osmanlı devletinin ortaya çıkışından 18. yüzyılın başlarına kadar olan dönemi kapsıyor. Elbette bu dönemde imparatorlukta siyasi, kültürel ve ekonomik açıdan pek çok değişme yaşandı. Osmanlı'nın bu 400 yılını bir arada tartışmaktaki amaç bir süreklilik ve durağanlık vurgusu yapmak değil. Bu kitabın asıl amacı Türkiye siyasi hayatını ele almak olduğu için, yüzyıllar boyunca ayakta kalan Osmanlı İmparatorluğu'nun Türkiye siyasetini bir biçimde etkilemiş yönlerine ağırlık vermeyi uygun gördük. Bu nedenle de kitabın Osmanlı siyasi ve toplumsal gelişmelerine dair bölümlerinde daha erken dönemler yerine imparatorluğun son dönemlerine ve özellikle de 19. yüzyıla ve 20. yüzyılın başına daha çok vurgu yaptık. Başlangıçtan 19. yüzyıla kadar olan kısımlarda ise ana eğilimleri göstermek ve bunlara dair önemli tartışmalara değinmekle yetindik.

Dolayısıyla okuduğunuz bu bölümde ve bunu izleyen bölümde imparatorluğun yaşadığı önemli olayları sırasıyla kaydeden kronolojik bir izlek yok. Bu bölümde, ele aldığımız 14. yüzyıl–18. yüzyıl arasındaki periyotta yaşanan üç büyük tarihsel dönemeç tartışılıyor. İlk, Osmanlı devletinin kuruluşuna dair tartışma ve bu tartışmadaki idealist ve materyalist tezler ele alınıyor. İkinci olarak 'Fetret Devri' denilen ve aslında Osmanlı devletinin ikinci kez kurulması demek olan dönem ve bunu izleyen 'Şeyh Bedreddin İsyanı' tartışılıyor. Üçüncü olarak da imparatorluğun kabaca 1590-1650 arasında yaşadığı büyük dönüşüme odaklanılıyor.

Kitabın bu bölümünde bu tarihsel dönemlere ek olarak imparatorluğun bazı genel özellikleri ve Osmanlı devlet ve toplum yapısının ana hatları da ele alınıyor. İktidarın kaynakları ve meşruiyet başlığı altında ordu, hanedan, din ve ideolojiye değinilirken, bunu kırsal ekonomi ve tımar sistemine dair bir izahat izliyor. Son olarak da şehir hayatı ve ekonomisine dair kısa bir tartışma var. Tüm bu tartışmaların ve açıklamaların mümkün olduğunca kısa tutulduğunu, amacın imparatorluğun son döneminin daha iyi tartışılması için bir arkaplan sağlamak olduğunu bir kez daha ekleyelim.

Kuruluş meselesi

Osmanlı tarihinin en çetrefilli sorunlarından birini imparatorluğun kuruluşu oluşturmuştur. Kuruluşa ilişkin tartışmaların dar bir çerçeveye hapsedilmesinin nedenlerinden biri, kaynak azlığıdır. Arşiv belgeleri yok denecek kadar azdır; kitabeler, vakfiyeler, kronikler gibi kaynaklar da gayet sınırlıdır. Özellikle mevcut kroniklerin kuruluş döneminden sonra yazılmış olması onların getireceği faydaları ortadan kaldırmaya da sınırlamaktadır. Bu nedenle bazı en temel konularda bile belirsizlikler sürmektedir; örneğin Edirne'nin alınışının tarihi,² Osman Bey'in isminin kökeni ya da kaynaklarda isimleri geçen bazı kişilerin yaşayıp yaşa-

2 Suraiya Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Ercan Ertürk (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010), 33.

madıkları bile kesin olarak bilinmemektedir. Aynı şekilde, imparatorluğun kuruluş tarihi sayılan 1299 tarihi de sorgulanmaktadır. Halil İnalcık yakın zamanda kuruluş için 1302 Bafeus Muharebesi'nde kazanılan zaferi işaret etmiş, bu görüşü benimseyen başka tarihçiler de olmuştur. Aslında kuruluş için kesin bir tarih arayışının başlı başına sorunlu olduğu söylenebilir. Birincisi, Osmanlı devletinin ortaya çıkışı aşağıda tartışıldığı üzere çok karmaşık ve üzerine nispeten az şey bildiğimiz bir sürecin sonunda olmuştur. İkincisi, bir geç ortaçağ devleti için modern devletlerin sahip olduğu türden net bir kuruluş tarihi aramak çok yararlı bir egzersiz olmayacak ve muhtemelen sonuçsuz kalacaktır.

Kuruluşa dair tartışmalı konulardan biri de Osmanlı hanedanının kökenidir. Osmanlı hanedanının kendi resmî tarihinde vurguladığı gibi Osmanlı soyunun Oğuzların Kayı boyuna dayandığı savının tarihsel olarak kanıtlanamadığı büyük ölçüde ortaya çıkmıştır. Kayı kökeni vurgusu kuruluştan çok sonra, 15. yüzyılda Osmanlı hanedanının diğer Türki kökenli devlet ve hanedanlarla giriştiği rekabette ortaya atılmıştır. Üstelik 15. yüzyılda Osmanlı hanedanının meşruiyetini artırmak için başka köken iddiaları da ileri sürülmüştü. Osmanlı devletinin kurucuları tanınmış bir kökenden gelselerdi, bu zamanın (özellikle 13. yüzyıl sonlarının) kaynaklarına bir biçimde yansırı. Mevcut tarihsel araştırmalar Osmanlı ailesini ne Selçuklularla ne başka bir hanedanla, ne de bir Oğuz boyuyla ilişkilendirmeyi mümkün kılmaktadır.

Öte yandan imparatorluğun kuruluşuna dair akademik çalışmalar ilerlemeye devam etmektedir. Kimi nüansları ve karmaşık hususları göz ardı etme pahasına, meseleyle ilgili çalışmalar ve tezler üç grupta toplanabilir. Birinci olarak, 'gaza tezi' (ya da 'gazi tezi') olarak bilinen yaklaşım vardır. Bu yaklaşım Osmanlı devletinin ortaya çıkışında esasen toplumsal aktörlerin dinsel ve ideolojik motivasyonlarına vurgu yaptığı için idealist olarak görülebilir. İdealizm kabaca, fikir ve maneviyat dünyasının maddi dünyadan öncelikli olduğunu ileri süren felsefi görüştür. İkinci gruptaki çalışmalar gaza tezini reddederler. Bu araştırmaların çıkış noktaları farklı olsa da ortak noktaları yöntem ve varsayımları açısından materyalist (maddeci) olmalarıdır. Materyalizm idealizmin tersine gerçekliğin köklerini maddede arar ve maddi dünyanın fikir ve anlam dünyasına göre öncelikli olduğunu savunur. Kuruluş tartışmasına üçüncü olarak da tarihçi Colin Imber'in ortaya koyduğu 'kara delik' savı dâhil olmuştur. Imber'e göre, imparatorluğun kuruluşuna dair kaynaklar, efsaneler ve ideolojik yaklaşımlarla sarılmıştır ve bu nedenle hâlihazırda kuruluşa dair kritik soruları cevaplamamız mümkün değildir. Demek ki elimizde idealist, materyalist ve 'bilinmezci' olmak üzere üç ana yaklaşım vardır.

Üçüncü görüşten başlayalım. Imber'in tezi epeyi ilgi uyandırmış ve tepki çekmiş olsa da etraflıca tartışıldığını söylemek güçtür. Imber kuruluş çalışmalarında kullanılan az sayıda kaynağı eleştirel olarak incelemiş, bu kaynakların barındırdıkları mitolojik unsurlara işaret etmiştir. Imber ayrıca bu kaynaklarda aktarılan kimi kilit önemdeki olayların yaşandıkları iddia edilen dönemden, yani kuruluş döneminden çok sonra kayda geçirildiğinin altını çizmiştir. Bu tarz bir yaklaşım yaygın kabulleri zorladığı ve Osmanlı kuruluşuna dair doğru kabul edilen bazı varsayımların sorgulanmasına yol açtığı için olumlu bir müdahale olarak görülebilir.

Fakat Imber'in müdahalesinin bir zaafı da vardır; esasen filolojiden beslenmekte ve eleştirisi büyük ölçüde metin analizine dayanmaktadır. Imber mevcut kaynakları olduğu gibi kabul eden ve onlara eleştirel yaklaşmayan tarihçileri eleştirirken kendi de bir başka uç noktaya, 'mevcut kaynaklardan bir şey çıkmaz' yargısına sürüklenmiştir.³ Bazı yeni çalışmaların gösterdiği gibi bilinen kaynakları eleştirel ve yaratıcı biçimde kullanmak hâlâ mümkündür. Dahası, arkeoloji gibi disiplinlerin Osmanlı tarihçiliğinin kuruluş tartışmasına katacağı çok şey olabilir. Imber'in tezi tartışmayı canlandırması ve radikalliğiyle ilgi çekici olsa da esasen kuruluş tartışmalarını ilerletebilecek nitelikte değildir.

'Bilinemezci' pozisyonu bir kenara bırakıp tekrar idealist ve materyalist pozisyonlar arasındaki tartışmaya dönelim. İdealist argüman, yani gaza tezi ilkin Avusturyalı tarihçi Paul Wittek tarafından gündeme getirilmiştir.⁴ O tarihten beri de sıkça eleştirilmesine rağmen önemi ve popülerliğini korumuştur. En kolay anlaşılır biçimini Halil İnalcık'ın sağladığı bu teze göre Osmanlı beyliğinin kuruluşundaki en önemli etmen gaza, yani kutsal savaş fikridir. Türkmen aşiretleri 13. yüzyılda Moğol baskısı sonucu Anadolu'nun batısına doğru itilmişlerdi. Burada gaza önderlerinin yönetimi altında, İslam topraklarını genişletmek ve kâfirleri egemenlik altına almak amacıyla örgütlendiler ve Bizans topraklarına dönük sistematik akınlar yapmaya başladılar. Osman Bey'in beyliğinin Bizans'a en yakın konumda olması ve elde ettiği başarılar, pek çok gazinin kitlesel olarak Osmanoğlu beyliğine katılmasını sağladı. Bu da beyliğin askeri gücünün artmasını ve gitgide gazanın en büyük temsilcisi haline gelmesini beraberinde getirdi.⁵

Gaza tezi 1995'te yayınlanan ve çok ses getiren bir çalışmada Cemal Kafadar tarafından bir kez daha savunuldu.⁶ Kafadar, gaza tezi yanlısı ve karşıtı literatürün iyi bir analizini yapsa da, gaza tezinin Osmanlı İmparatorluğu'nun ortaya çıkışına dair karanlıktaki alanlardan hangisini aydınlattığı sorusuna doyurucu bir yanıt veremez. Kafadar, gaza kavramını ve kuruluşu buna dayandıran görüşü savunmak için getirilen eleştirilerin temelsiz olduğunu göstermeye çalışır. Ona göre gaza ve cihat aynı şey değildir; gaza dinsel fanatizm anlamına gelmez. Dahası gaza kavramı dışlayıcı olmak zorunda değildir; çok heterojen bir kitlenin *ethosu* (bir topluluğa önderlik eden, onu karakterize eden inanç ve düşünceler) olmuş olabilir. Kafadar'a göre ilk Osmanlı fetihlerinde gazanın rolünü vurgulamak maddi etmenleri göz ardı etmek anlamına gelmez. Kafadar'ın bu müdahaleleri yerinde gibi gözükse de buradaki sorun şudur: bu kadar inceltile ve çekinceler ve istisnalarla donatılan gaza kavramının açıklayıcılığı kaybolmaktadır. Madem gaza kavramı ona eleştirel yaklaşan tarihçilerin işaret ettikleri şeylerin hiçbirini yapmaz, o zaman bu kavrama niye ihtiyaç vardır? Kafadar'ın yeniden tanımlandığı haliyle gaza tezi Osmanlı kuruluş tartışmalarına dair karanlıkta kalan hangi noktaları aydınlatacaktır?

Gaza tezini eleştiren pek çok tarihçinin yola materyalist öncüllerden çıktığını söylemiştik. Bunu yapan araştırmacıların önde gelenlerinden biri, Rudi Paul Lindner'dir. Gaza tezinin

3 Oktay Özel, *Bisav Tarih Okumaları Osmanlı Kuruluş Tartışmaları* (2005) http://www.bisav.org.tr/userfiles/yayinlar/NOTLAR_4.pdf

4 Paul Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire* (London: The Royal Asiatic Society, 1938).

5 Halil İnalcık, *The Ottoman Empire. The Classical Age, 1300-1600* (London: Praeger, 1973), 5-8 [Türkçesi: *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300- 1600)*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012)].

6 Cemal Kafadar, *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State* (Berkeley: University of California Press, 1995) [Türkçesi: *İki Cihan Aresinde: Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu* (Ankara: Birişik, 2010)].

kapsamlı bir eleştirisini yapan Lindner, boy ve aşiretin kan bağına bağlı olmadığını; işbirliği, üretim ve tüketimini örgütlenmesi ve geçici yerleşim yerlerinin yaratılması ve korunma gibi ihtiyaçların aşirete üyelik için kan bağı kadar önemli olduğunu kabul eder. Lindner'in antropoloji destekli yaklaşımı, yakın zamanda bu konuda en iddialı çalışmayı ortaya koymuş olan Heath Lowry ve esasen ideolojik nedenlerde literatürde uzun süre göz ardı edilen Ernst Werner'in çalışmalarıyla aynı doğrultudadır. Ortada cevaplanması gereken sorular bulunsa da gaza tezinin aksine materyalist yaklaşım, ortaya Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşuna dair hâlâ ana çizgilerle sınırlı, ancak akla yatkın ve derli toplu bir resim koymaktadır.

Bu resme göre Osmanlı devleti göçebe Türkmen boylarının 13. yüzyılda bir dizi nedenle Batı'ya doğru yayılmasının devamı niteliğindeki bir genişleme neticesi ortaya çıktı.⁷ Bizans İmparatorluğu'nun tebaası olan yerleşik nüfusun aleyhine gerçekleşen bu gelişme başlangıçta büyük ölçüde yağma amaçlı akınlar biçiminde sürdü. Hâlâ göçebe olan grupların yerleşik gruplarla bu biçimde ilişkileneceği olağandı; zira yağmacılık göçebe hayatın olağan bir bileşeniydi.⁸ Osmanlı devletini kuran grupları bir araya getiren şey kan bağı, kâfirlere hâkim olma amacı ya da Selçuklu ya da Moğol sultanlarından alınan bir imtiyaz değil, yerleşik insanların zenginliğinden yararlanma arzusuuydu. Dolayısıyla devletin kurucusu olarak homojen bir gruptan değil, içlerinde çok sayıda Hristiyanın da bulunduğu bir 'yağmacı konfederasyon'dan bahsedebiliriz.⁹ Bu konfederasyonun içinde üç aile öne çıkmaktaydı: (Müslüman) Osmanogulları, (Hristiyan-Rum) Mihaloğulları ve (Hristiyan, muhtemelen İberya/Katalan kökenli) Evrenosoğulları. Osman Bey bu konfederasyonun ya da yeni aşiretin liderliğine, göçebe geleneğine uygun biçimde seçilmiş, diğer aileler Osmanogulları'nı eşitler arasında birinci olarak görmeyi sürdürmüşlerdi.¹⁰ Osman Bey'in seçilmesinde geleneksel aşiret yetilerinin yanı sıra bu kadar farklı unsuru bir konfederasyon içerisinde bir araya getirmesini sağlayan aracılık yapma ve yatay ağlar inşa etme becerileri de bir rol oynamış olmalıdır.¹¹ O dönemde Anadolu'da baskın olan İslamın farklı inançlardan kitleleri bir araya getirebilecek, en azından onları ürkütmeyecek heterodoks (kesin bir otoriterin düzenlemediği, siyasal iktidara mesafeli ve potansiyel olarak daha hoşgörülü) bir İslam olduğunu da vurgulamak gerekir. Osmanogulları'nın Hristiyanları da merkezinde oldukları ağlara dâhil edebilmesinde bu da rol oynamış görünmektedir.

Zamanla Bitinya'nın (Söğüt, Sakarya, İzmit ve yakın çevresini içeren ve imparatorluğun 'doğum yeri' olan bölgenin tarihsel adı) tarıma elverişli yapısı ve bölgede fetih yapmanın askerî gereklilikleri sonucu Osmanlılar -sadece Osmanogulları ailesi değil- yerleşik hayata

7 Ernst Werner, *Büyük Bir Devletin Doğuşu- Osmanlılar (1300-1481)*, çev. Orhan Esen ve Yılmaz Öner. (İstanbul: Yordam, 2014), 126.

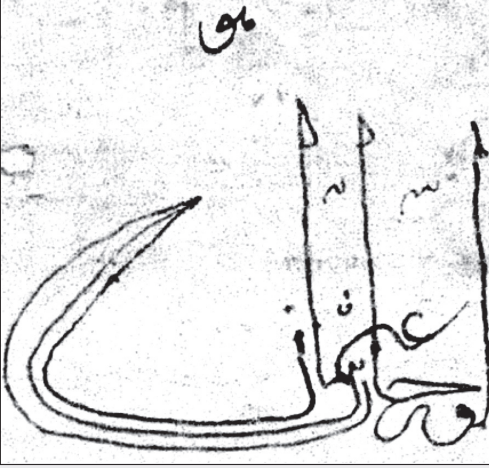
8 Rudi Paul Lindner, *Ortaçağ Anadolu'sunda Göçebeler ve Osmanlılar*, çev. Müfit Günay (Ankara: İmge, 2000), 35.

9 Heath W. Lowry, *The Nature of the Early Ottoman State* (Albany: State University of New York Press, 2003), 56-7 [Türkçesi: *Erken Dönem Osmanlı Devleti'nin Yapısı* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2010)].

10 Lindner, *Ortaçağ Anadolu'sunda*, 57-8; Lowry, *Early Ottoman State*, 60-65.

11 Bkz. Karen Barkey, *Empire of Difference: The Ottomans in Comparative Perspective* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), bölüm 2. [Türkçesi: *Farklılıklar İmparatorluğu Osmanlılar: Bir Karşılaştırmalı Tarih Perspektifi* (İstanbul: Versus Kitap, 2013)] Bu çalışmadaki aracılık ve ağ temelli yaklaşım aslında kuruluş tartışmalarına yeni bir soluk getirebilirdi. Ancak bireyi ve devleti fail olarak görmenin yarattığı metodolojik sorunlara ek olarak, Barkey'nin analizinin odaklandığı iki düzey, birey (Osman ve Orhan) ve devlet (Osmanlı devleti) düzeyleri arasında büyük bir boşluk bulunuyor.

Orhan Bey

Osmanlılarda tuğra, hükümdarın ismini içeren bir işaretti. Tuğralarda, hükümdarın ismiyle birlikte babasının adı da yer alırdı. İlk Osmanlı tuğrası, Orhan Bey'indi.

Osmanlı beyliğinin Osman Bey'den sonraki ikinci hükümdarıdır. Onun yönetiminde hem beyliğin toprakları büyümüş, hem de karakteri hatırı sayılır biçimde değişmiştir. 1324 ile 1362 yılları arasında hükümdarlık yapmıştır.

Devletin sınırlarını ve etki alanını Bizans İmparatorluğu ve Karesi Beyliği aleyhine genişletti. Aydınoğulları gibi bazı beyliklerle işbirliği yapsa da, onun döneminde devlet Karmanoğulları, Karesi ve Germiyanogulları gibi güçlü beyliklerle rekabete girdi.

Zamanında Bursa'nın alınmış olması çok önemliydi; zira Bursa Osmanlı'nın elde ettiği ilk büyük kentsel merkezdi. Aynı biçimde Gebze, İzmit ve İzmit gibi merkezler de onun tarafından ele geçirildi. Nihayet 1361'de, yani hayatının son günlerinde Trakya'nın merkezi olan

Edirne şehri, oğlu Murat tarafından alınacaktı. Bu önemli kentsel yerleşimlerin ele geçirilmesi Osmanogulları'nın kontrol ettiği kitlelerin yerleşik hayata geçişini perçinleyen önemli gelişmelerdi.

Farklı kesimleri gevşek bir koalisyon içerisinde tutma yolunda babasının başlattığı çabaları sürdürdü. Hristiyan, Türki, derviş, göçebe, Müslüman, Bizans kökenli unsurları bir araya getirmeyi başardı. Bunu yaparken kişisel ilişkiler, akrabalık bağları, vakıflar, Bektaşî tarikatı gibi bir dizi ağdan faydalandı. Hristiyan unsurlarla ilişki kurmada Osman'dan da ileri gitti. Örneğin Bursa ve Biga su-başlıları Bizans kökenli Hristiyanlardı; yakınında yine Hristiyan danışmanlar vardı. Evlilik yoluyla da ittifaklar inşa etmiştir. Önce bir Hristiyan beyinin kızıyla evlendi. 1346'da Bizans imparatoru VI. Yoannis Kantakuzenos'un kızı Teodora'yla evlenerek bu önemli Bizans ailesiyle yakın bir ilişki tesis etmiş oldu.

1330'lar gibi erken dönemde ortaya çıkan Osmanlı devlet mekanizmasının kurumsallaşması ve güçlenmesine yönelik kritik adımları atan hükümdar oldu. Anadolu'da Selçuklu geleneğini takip eden diğer beyler gibi Osmanlı'yı pratikte bağımsız bir sultanlık haline getirmeye dönük adımlar attı. Örneğin 1327'de kendi adına ilk gümüş sikkeyi bastırdı. İlk tuğrayı kullanan Osmanlı hükümdarı da o oldu. Yine Selçuklu geleneğini izleyerek İzmit'in 1337'de alınmasından sonra topraklarını oğulları arasında paylaştırdı. Onun döneminde askerî sistemde de değişiklikler oldu; Anadolu'dan toplanan Müslüman askerler seferlerde yoğun biçimde kullanılmaya başlandı. 1331'de ilk medreseyi kurdurdu; daha sonra da farklı kentlerde camiler, medreseler ve imaretler inşa ettirdi. Bunlar hem hükümdarlığını meşrulaştırmayı amaçlayan, hem de içinde çok sayıda Hristiyanın da bulunduğu bir konfederasyon olarak ortaya çıkan ve çok dinli olma özelliğini sürdüren yeni devletin baskın karakterinin Müslümanlık olduğunu göstermek isteyen adımlardı.*

* Barkey, *Empire of Difference*; Halil İnalçık, "Orhan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt 33 (2007), 375-386; Colin Imber, *The Ottoman Empire, 1300-1650: The Structure of Power* (Houndmills and New York: Palgrave Macmillan, 2002) [Türkçesi: *Osmanlı İmparatorluğu 1300 - 1650* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2006)]; Halil İnalçık, *The Ottoman Empire*.

geçmeye başladı. Yerleşik hayata geçiş süreci kısa bir periyotta gerçekleşti.¹² Osmanlı devlet mekanizması böylece 1330'lar itibarıyla ortaya çıkmış durumdaydı; yağma (ya da idealist yaklaşımdaki ifadesiyle 'gaza') zihniyeti ortadan çoktan kaybolmuştu.¹³ Hristiyanlar ise baştan itibaren Osmanlı devletini yaratan konfederasyonun bir parçasıydı. Sonuç olarak Osmanlılar, yağmacı bir konfederasyondan karmaşık, hem yerleşik hem de göçebe nüfus gruplarına sahip, çok dilli ve çok dinli bir devlete geçişi kısa sürede başardı.

Bu devletleşmeyi daha iyi anlamak için zamansal ve mekânsal bakış açısını genişleterek tarihsel ve coğrafi bağlamın altını çizmek de gereklidir.¹⁴ Osmanlı sadece bürokratik gelenek anlamında değil, maddi ilişkiler ve toplumsal yapı açısından da Yakın Doğu imparatorluk geleneğinin bir parçasıydı. Dahası, göçebe kökleri itibarıyla de göçebelikten gelerek yerleşik hayata geçen ve imparatorluk kuran Orta Asya kökenli toplumsal grupların kurduğu devletlerin bir başkasıydı. Osmanlı devleti bu anlamda Orta Asya ve Yakın Doğu merkezli bu iki sürekliliğin zamansal ve mekânsal kesişme düzlemi olan 13. yüzyıl Anadolu'sunun ürünüydü. Bu kesişme güçlü bir emperyal devletin oluşumu için çok elverişli koşullar yaratmıştı: göçebe akıncılar, heterodoks İslam ve onun neferleri, İran geleneğini izleyen devlet adamları, akışkan bir toplumsal hayat ve iktisadi dinamizm...¹⁵ Osmanoğulları'nın önderliğindeki konfederasyon bu koşulları çok iyi değerlendirdi ve uzun sürecek bir imparatorluğun temelleri atılmış oldu.

Öte yandan bu başarılı devlet oluşumuna rağmen Osmanlı topraklarında 14. yüzyıl boyunca süren ve bazıları 15. yüzyıla da taşınan kimi gerilimler vardı. Bu gerilimler i) Osmanlı hanedanı ile Anadolu Müslüman-Türk askerî aristokrasi arasında, ii) Osmanoğulları ailesi ile diğer büyük aileler arasında ve iii) göçebe nüfus ile onu kontrol etmek isteyen devlet arasındaydı.

Birinci gerilim Osmanlı yönetici sınıfı içinde, Osmanlı ailesi ve diğer en büyük ailelerin oluşturduğu merkezle, askerî aristokrasi arasındaydı. Orhan (1324-1362) döneminden itibaren Anadolu'dan toplanan Müslüman askerler orduda ciddi bir rol oynamaya başladılar. Bu askerlerin komutanları yerel beyler olarak yönetici sınıfın merkezî unsurlarından bağımsız hareket etme arzusuna girebiliyorlardı. Merkezin buna yanıtı 'kul' sistemi oldu. Daha önce çeşitli İslam devletlerinde ve Selçuklu'da uygulanan bu sistem, hukuken köle olmasa da, ailevi ve yerel köklerinden kopmuş ve tamamen sultana tabi oldukları için bir nevi onun kulu/kölesi niteliğinde olan kişilerin doğrudan saraya ve sultana bağlı olarak devlet hizmetinde ve orduda kullanılmasına dayanıyordu. Amaç, yerel aristokrasinin gücünü dengeleyecek, sultana ölümüne sadık çekirdek bir askerî ve bürokratik gücün yaratılmasıydı. Osmanlı devletinin bu uygulamaya çok erken geçmesi, yerleşik hayata geçilmesiyle ortaya çıkan toprak sahibi beylerin başlardan itibaren bir tehdit olarak görüldüğünü gösterir. Bu tehdide karşı kul sistemine ek olarak başka mekanizmalar da geliştirilmişti. Bunlardan biri, I. Bayezit'in

12 Lindner, *Ortaçağ Anadolu'sunda*, 70-73.

13 Lowry, *Early Ottoman State*, 72.

14 Bkz. Barış Ünlü, *Osmanlı: Bir Dünya İmparatorluğunun Soykütüğü* (Ankara: Dipnot, 2011).

15 Ünlü, *Osmanlı*, 169. Tarihsel olaylara sadakati birebir olmasa da Ezel Akay'ın 2006 yapımı *Hacivat Karagöz Neden Öldürüldü?* adlı filmi söz konusu dönemde Anadolu'nun kuzeybatı ucundaki kozmopolit ortamı, akışkanlığı, belirsizliği ve bunların farklı kesimler için yarattığı fırsat ve olanakları çok iyi yansıtmaktadır.

(1389–1402) doğrudan üreticilerden aktarılan artık ürünün yönetici sınıf arasında paylaşılmasını sistemli olarak defter tutturarak ve diğer birtakım araçlar yoluyla merkezileştirme çabasıdır. Bayezit'in sıkı biçimde izlediği askeri aristokrasiyi denetim altında tutma politikasıysa 1402'de Timur karşısında aldığı yenilgiyle kesintiye uğramıştır. 1402'de Ankara yakınlarında karşı karşıya gelen Bayezit komutasındaki Osmanlı ordusu ile Timur komutasındaki Timurlu devleti ordusu arasındaki muharebe Osmanlı devletinin kesin yenilgisiyle sonuçlanmış, devlet çökme noktasına gelmiştir. Ankara Savaşı'ndan sonra yaşanan taht mücadelesi ve iç savaş hem imparatorluk topraklarının genişleyişini durdurmuş, hem de devletin merkezileşme ve merkezkaç öğeleri kontrol etme çabalarına büyük sekte vurmuştur. Merkezkaç öğelerden biri olan askeri aristokrasiyi denetim altında tutma siyasetini uzun bir aradan sonra II. Mehmet (1444–46 ve 1451–81) canlandırmış, ancak bu güçlü sultanın denemesi de tam olarak amacına ulaşamamıştır. Dolayısıyla Osmanlı yönetici sınıfının merkezi öğeleri aristokrasinin gücünü dengelemek için esasen kul sistemini kullanmak zorunda kalmış, bunun sonucunda hem yeniçerilerin ordu içerisindeki ağırlığı, hem de genel olarak kul kökenli bürokratların devlet idaresindeki önemi ve ağırlığı artmıştır.

Osmanlı'nın ilk yüzyıllarında yaşanan ikinci bir gerilim Osmanoğlu hanedan ailesi ile diğer büyük kurucu aileler arasındaydı. Osmanlı devletini kuran ailelerden Evrenos, Turahan, Malkoç ve Mihal gibi aileler, 14. ve 15. yüzyıllarda Balkanlar'da çok geniş topraklar elde ettiler. Genel olarak Osmanlı politikası fethedilen yerlerin eski hanedan ailelerini vasal (bir üst otoriteye bağımlı feodal yönetici) olarak tutmaya dayanıyordu.¹⁶ Bu siyaset başarılı oldu ve aralarında Bizans imparatorluk hanedanının bile bulunduğu bu aileler aşama aşama Osmanlı yönetici sınıfı içine asimile oldular. Öte yandan, bazı yeni büyük aileler ortaya çıkıyor ve bunların kontrol altında tutulması Osmanoğlu ailesinden gelen sultan için zaman zaman bir zorunluluk haline geliyordu. Bu ailelerden en bilineni Çandarlı ailesidir. Anadolu kökenli bu ailenin mensupları I. Murat (1362-1389) zamanından II. Mehmet tarafından tasfiye edilmelerine dek neredeyse 100 sene ordu komutanı, kazasker, vezir ve sadrazam mevkilerinde devlet politikasına damgasını vurmuştur. 1402 sonrasında hüküm süren üç sultanın izlediği temkinli genişleme politikasının da en büyük destekçisi Çandarlı ailesi olmuştur.¹⁷ Osmanogulları ailesi 15. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar büyük aileleri kontrol altında tutmayı genel olarak başaramamıştır. Bu, imparatorluğun siyasi birliğini korumasını sağlayan en büyük etmenlerden biridir.

Diğer bir gerilim, göçebeler ile merkezi devlet arasındaydı. Göçebe kökenli Osmanlı aşiretinin liderlerinin yerleşik hayata çabuk geçtiğini söylemiştik. Bu erken tarihten itibaren de kimi Türkmen boyları yerleşik hayata geçmeyi ve Osmanlı devletinin vergi ve kontrol siyasetine tabi olmayı reddetti. Osmanlı devletinin göçebelere karşı siyasetinin sertliği döneme göre değişse de yönetici sınıf genel olarak onları yerleşik hayata geçmeye zorlayan bir tavır aldı; bu mümkün olmadığında da çeşitli biçimlerde kontrol etmek istedi. Göçebeler etrafında cereyan eden sorunlar uzun bir süre devam etti; Anadolu Türkmenlerinin en azından bir kısmının 16. yüzyılda Safevî İran devletine yakınlaşması Osmanlı devletinin çok sert tepki-

16 Colin Imber, *The Ottoman Empire*.

17 Halil İnalçık, "Osmanlı Fetih Yöntemleri", [1954], *Söğüt'ten İstanbul'a: Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*, Oktay Özel ve Mehmet Öz, der. (Ankara: İmge, 2000): 444-472, 447.

sine yol açtı. I. Selim (1512-1520) döneminde on binlerce Türkmen Safevî karşıtı kampanya çerçevesinde öldürüldü.

‘Fetret Devri’, 1416 İsyanı ve Şeyh Bedreddin

‘Fetret Devri’, Osmanlı ordularının Timur’un orduları tarafından yenilgiye uğratıldığı Ankara Savaşı sonrası yaşanan taht mücadelesine verilen isimdir. Savaşın temel nedeni Bayezit’in doğruya doğru genişlemesiyle Timur İmparatorluğu’nun batıya doğru büyümesinin çakışmasıdır. 1400 ve 1401’de Sivas ve Suriye’yi ele geçiren Timur ordusu, 1402’de Ankara yakınlarına geldi. Timur, Osmanlı’nın daha önce ele geçirdiği Anadolu beyliklerinin emirlerine ordusunda önemli görevler vermiş ve Osmanlı ordusuna asker veren aşiret liderleriyle pazarlıklar yapmıştı. Bu strateji etkili oldu ve eski beyliklerden gelen süvariler ve aşiret askerleri, daha sonra da oğulları Süleyman ve Mehmet’in komutasındaki birlikler Bayezit’i terk etti. Savaş meydanındaki Müslüman-Türk birlikler Timur’un safına geçerken Bayezit’in yanında Hristiyan Sırp birlikleri ve eski Hristiyan yeniçeriler kalmıştı.¹⁸ Bu durum, 15. yüzyıl Anadolu’sunda ittifak ve sadakat bağlarının din ortaklığının ötesine geçen karmaşık süreçler sonucu oluştuğunu gösteren iyi bir örnektir.

Savaşın kaybedilmesi ve Bayezit’in esaret altında ölmesinden sonra şehzadeler arası bir taht mücadelesi kaçınılmaz hale geldi. Taht mücadelesi, erken tasfiye edilen İsa’yı ve şehzade olup olmadığı kesin olmayan (Düzmece?) Mustafa’yı bir kenara bırakırsak, Süleyman, Mehmet ve Musa arasında geçmiş, Mehmet’in zaferiyle sonuçlanmıştı. 1402 sonrası yaşanan iç savaş salt şehzadelerin padişah olma hırslarından kaynaklanan bir mücadele değildi. Şehzadeler farklı coğrafi bölgelere egemen olmuşlar, farklı toplumsal kesimlerden destek almışlardı. Şehzadelerin dış güç odaklarıyla ilişkileri de birbirinden farklıydı. Süleyman’ın Rumeli bölgesel kimliği baskındı, büyük toprak sahibi ailelerin ve barışçıl politikası nedeniyle de komşu Hristiyan devletlerinin desteğine sahipti. Mehmet Anadolu’luydu, aktif bir fetih politikası izleme yanlısıydı ve dinsel olarak Sünni kimliği daha belirgindi. Musa da Rumeli’yi merkez olarak tutmuştu; Süleyman’ın tasfiyesinden sonraysa mücadele Anadolu’ya hâkim olan Mehmet ve Rumeli’ye hâkim olan Musa arasında geçmiştir. Hem Türk hem de Balkan soylularına çok sert tavır alan Musa, toplumun akıncı ruhunu hâlâ sürdürmeye çalışan alt katmanlarından, alt kademe ‘kullardan’ ve kimi göçebe gruplardan destek alıyordu.¹⁹ Dolayısıyla Musa-Mehmet mücadelesinde Musa toplumun daha akışkan ve ‘enerjik’ kesimlerini yanına çekip onları kontrol altında tutmaya çalışırken Şehzade Mehmet ise tekrar kurulmakta olan devletin yerleşik, daha kurumsallaşmış ve daha aristokratik yanlarını temsil etmekteydi.

Öte yandan iç savaş bu iki şehzadenin temsil ettiklerinin dışında da seçeneklerin ortaya çıkmasına yol açmıştı. Bunda Timur ordularının Ankara Savaşı sonrası Batı Anadolu’da geniş kapsamlı yağma ve katliamlara girişmesinin de rolü vardı. Gerek kuruluşa ilişkin çeşitli sorunların, gerekse imparatorluğun doğrudan üreticileri artığa el koyan yönetici sınıf ara-

18 Imber, *Ottoman Empire*, 16-17.

19 Werner, *Osmanlılar*, 11-17; Balivet, *Şeyh Bedreddin*, 70; Dimitris J. Kastritsis, *The Sons of Bayezit: Empire Building and Representation in the Ottoman Civil War of 1402-1413* (Leiden: Brill, 2007), 9, 18 [Türkçesi: *Bayezit’in Oğulları: 1402-1413 Osmanlı İç Savaşında İmparatorluk İnşası ve Temsil* (İstanbul: Kitap, 2010)].

sındaki çelişkilerin özel olarak tebellür ettiği (billurlaştığı) olay, 1416 yılında yaşanan önemli ayaklanmaydı. Gerek isyanın önderlerinin gerekse isyana katılan kitlelerin aklında imparatorluğun merkezi seçkinlerinin tasavvurlarına çok aykırı bir toplumsal ve siyasal model vardı. Osmanlı devletinin Ankara Savaşı sonrası çöküşü ve toparlanma sancıları alternatif modeller için uygun bir ortam yaratmıştı. Bu anlamda yaşanan toplumsal kalkışma, imparatorluğun ilk dönemindeki siyasal rejime ve egemen toplumsal ilişkilere yöneltilen güçlü kitlesel bir itiraz olarak görülmelidir.

Aslında Şeyh Bedreddin İsyanı olarak bilinen bu kalkışma, birbiriyle yakından alakalı iki isyandan oluşmaktadır. Şeyh'in öncülüğündeki isyan, Balkanlar'da Dobruca bölgesinde gerçekleşirken, müridi Börklüce Mustafa, Ege'de Karaburun yarımadasında ayaklanmıştır. Şeyh Bedreddin'in babası bir akıncıydı, annesiye Hristiyandı. Yetiştigi bölge bir uç bölgesinin dinamik, karmaşık ve kozmopolit karakterini halen muhafaza etmekteydi. Aslında ortodoks (Sünni) bir din âlimi olan Bedreddin, tanıştığı bir mürşit sayesinde bir aydınlanma yaşar ve tasavvufa gönül verir.²⁰ Mısır'da uzun yıllar kalır; dönüşte de Azerbaycan, Halep, Karaman ve Germiyan'ı kapsayan uzun bir yolculuk yapar. Bu yolculukta aralarında Huruflerin de bulunduğu çeşitli çevrelerle temasa geçer; dinsel ve toplumsal düşüncelerinin oluşumunda bu yolculuğun çok etkili olduğu düşünülmektedir. Bu temasların en kritiği 1404-1405'te Aydıneli'nde (şimdiki Aydın ve İzmir'i kapsayan bölge) gerçekleşir, zira burası başlıca iki müridi olan Börklüce Mustafa ve Torlak Kemal'in bölgesidir.²¹ Batı Anadolu ayrıca Timur ordularının saldırısından en doğrudan etkilenmiş olan bölgelerden biriydi.

Bedreddin seyahatinden sonra döndüğü Edirne'de uzun bir süre yaşadıkten sonra, taht mücadelesi vermekte olan şehzadelerden Musa'nın kazaskeri olur. Rumeli'nin kozmopolit ortamının etkisiyle Musa'nın rejimi heterodoks İslama daha açıktır; bu, Bedreddin'i en yüksek yargı makamı olan kazaskerliğe atamasından bellidir. İki yıllık kazaskerliğinde Bedreddin pek çok dirlik dağıtır; bu pratik, şehzade Musa'nın yayılmacı siyasetiyle uyumludur. Bedreddin ayrıca ailesi için Edirne'de bir vakıf kurar.²² Mehmet, Musa'yı mağlup edip öldürdükten sonra Bedreddin'i İznik'e sürgüne gönderir.

Batı Anadolu'da yaşanan kalkışmanın önderi Börklüce Mustafa'ya dairse az şey biliyoruz. Osmanlı kaynaklarında Bedreddin kazaskerken onun kethüdalığını yaptığı yazılıysa da Bizans kaynakları onu 'köylü' ve 'cahil' olarak niteler. Öte yandan Börklüce'nin iyi eğitilmiş bir mutasavvıf olduğu yolunda iddialar da mevcuttur. 1416'da Börklüce'nin takipçileri Karaburun'da ayaklanır. Şeyh de bunun üzerine sürgünde bulunduğu İznik'ten gizlice ayrılarak Kastamonu ve Eflak yoluyla Dobruca'ya geçer. Nihayetinde Dobruca'nın güneyinde Deliorman bölgesinde ayaklanmaya katılır.²³ Başlangıçta isyanın tabanını genişletmekte başarılı olsa da Mehmet'in ajanlarının çabaları sonucu asi ordusunun saflarında eksilmeler olur; özellikle eski sipahiler saf değiştirirler. Zayıflayan kuvvetler Osmanlı birliklerine dire-

20 Michel Balivet, *Şeyh Bedreddin Tasavvuf ve İsyan* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000), 34.

21 A.g.e, 55.

22 Saygın Salgırlı, "The Rebellion of 1416: Recontextualizing an Ottoman Social Movement," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 55 (2012): 32-73, 54-55.

23 Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler: 15.-17. Yüzyıllar* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 1998), 164-168.

nemez ve büyük bir muharebe olmadan Bedreddin yakalanır, yargılanır ve 1415-1420 arası bir tarihte idam edilir. Aydın'daki asilerin direnişi daha zorlu olur. Asi ordusu önce Aydın Valisinin, daha sonra Saruhan Valisinin orduları karşısında büyük zaferler kazanır. Ancak asiler üzerine gönderilen Bayezit Paşa'nın ordusu başarılı olur ve isyan bastırılır. İsyanın bastırılmasını binlerce kişinin kılıçtan geçirildiği, özellikle isyanda rolü bulunan dervişlerin ortadan kaldırıldığı bir katliam izler.²⁴ Asilerin sayısına ilişkin kesin bir veri yoktur. Ama çok kalabalık oldukları kesindir; zira ancak Osmanlı ordusunun büyük bir kısmı seferber edilerek durdurulabilmişlerdir.²⁵ 1402 sonrası karışıklıkları bağlamında Şeyh Bedreddin isyanı diğer iki hareketle de ilişkilendirilmiştir. Bunlar Şehzade/Düzmece Mustafa ve İzmiroğlu Cüneyt'in girişimleridir. Mustafa'nın ilk kalkışması ve Bedreddin isyanının Rumeli kanadı birbiriyle ilişkilidir. Osmanlı soyundan olan/olduğunu iddia eden Mustafa 1421'deki ikinci kalkışmasında Bedreddin'in Rumeli'de devam etmekte olan etkisinden çok iyi faydalanmıştır. Anadolu beylerinden İzmiroğlu Cüneyt'le Bedreddin Hareketi arasında da bağlantılar tespit etmek mümkündür. Cüneyt Osmanlı egemenliğinin yeniden tesisine uzun yıllar karşı çıkmış, 1422'de Aydın'da tekrar ele geçirmiş, bunları yaparken de daha önce Bedreddin-Börlüce Hareketi'ni destekleyen kitlelerin yoğun desteğini almıştır. Aydın'daki hareketlilik ancak 1425'te Cüneyt'in tasfiyesiyle sona ermiştir.²⁶

1416 ikiz isyanları üzerine yeni bir çalışmanın yazarı olan Saygın Salgırlı, isyanın liderlerine ve özellikle Bedreddin'e fazla odaklanılmasını eleştirerek, isyanın kendisi, katılımcı kitlesi, isyanı hazırlayan koşullar ve yerel bağlamlar üzerinde daha fazla durulmasını önermektedir. Onun öğüdünü dinleyerek isyanın Deliorman ve Aydın kanatlarına baktığımızda, bağlamları ve toplumsal tabanları açısından aralarında bazı farklar ve benzerlikler görüyoruz. Deliorman bölgesinde bölgeye muhtemelen Dobruca'dan gelmek zorunda kalmış olan göçebe gruplar otlak azlığından, köylülere bunların ve işsiz kalan akıncı ve sipahilerin baskısından şikâyetçiydi.²⁷ Baskı altında olan bu göçebe ve yarı göçebe Türkmenler ile Müslüman ve Hristiyan köylülere ek olarak, alt kademede ki akıncıların sorunları da öne çıkmıştı. Daha önce Musa'yı destekleyen bu akıncıların hayat tarzları gereği eşitlikçi, anti-aristokratik düşünceleri vardı²⁸ ve Mehmet'in tahta çıkmasıyla başlayan yeniden feodalleşme sürecinden rahatsızlardı. Bedreddin'in kazaskerlik döneminde tımar vermiş olduğu bazı kişiler de o bölgeye gelir gelmez onun arkasında birleştiler. Asi ordusunun muhtemel hedeflerinden olan yakınlardaki en önemli kent Seres'te de bir süredir hinterlandındaki aşırı kalabalıktan ve Bizans'ın eline tekrar geçen topraklardan sürülen göçerler ve tımarlılardan kaynaklanan sorunlar yaşanıyordu.²⁹

Aydın'da alt sınıflar ve yoksul kesimler, uzun yıllardır devam eden savaşlardan çok olumsuz etkilenmişti. Hem 1402 savaşı için gereken kaynaklar ve insan gücü, hem de sonrasındaki uzun iç savaş, köylüleri ve kentlileri yıldırıyordu. Dahası, 1402'den sonra Timur'un güçlerinin Batı Anadolu'ya doğru ilerlemesi ve onun atadığı kişilerle İzmiroğ-

24 Imber, *Ottoman Empire*, 21; Werner, *Osmanlılar*, 2, 45-6.

25 Balivet, *Şeyh Bedreddin*, 78.

26 a.g.e., 95-7.

27 Salgırlı, "Rebellion of 1416".

28 Kastritsis, *The Sons of Bayezit*, 18.

29 Salgırlı, "Rebellion of 1416".

1402 yenilgisi sonrası tahtta hak iddia eden şehzadelerden Musa Çelebi. Şeyh Bedreddin, Musa'nın kazaskerliğini yapmıştır.

lu Cüneyt arasındaki mücadele kırsal ekonomi üzerinde gayet yıkıcı etki yapmıştı.³⁰ İsyanı Börklüce'nin kuvvetleri Müslüman ve Hristiyan köylülere ve göçebe Türkmenlere dayanıyordu. İsyanın ideolojik ve askeri çekirdek gücünü Torlak denen yoksul Türkmen dervişleri oluşturuyordu.

Ayaklanmanın taleplerini toplumsal/ideolojik ve dinsel olarak iki grupta inceleyebiliriz. Asilerin, mülkiyetin paylaşımına dayanan bir ortak üretim ve yönetim rejimi kurmak istediğine dair kuvvetli işaretler vardır. Bu açıdan hareketin Ege kanadı daha radikal-di.³¹ Ege isyanının Balkan isyanındaki sipahi ve akıncı gibi unsurları içermeyip daha katıksız bir köylü isyanı olduğu düşünüldüğünde bu şaşırtıcı değildir. Aydın isyanı her tür feodal ilişkiyi şiddetle reddediyordu ve feodal

Osmanlı rejiminin tekrar kurulmasını engellemeye çalışıyordu. İki kanatta da asilerin dinsel eğilimleri çok radikaldi. Sosyal olarak Hristiyanlar ve Müslümanların kardeşliğini vurgulayan hareket, teolojik olarak da iki dini birbirine yaklaştırmaya çalışan bir tutum almıştı. Öyle ki bazı tarihçiler bunun İslam ve Hristiyanlık arası yeni bir sentez, yani yeni bir din kurma çabası olduğunu söylüyorlar.³² Salgırlı ise isyan hareketinin belirgin niteliğinin ortak mülkiyet ve paylaşma vurgusu olduğunu, dinsel kardeşlik vurgusunun Müslüman ve Hristiyan köylüleri ortak bir amaç (ortak mülkiyet) ve ortak bir düşman (toprak sahipleri) etrafında birleştirmeyi amaçlayan bir araç olduğunu ileri sürmektedir.³³ Her halde, bu iç içe geçmiş dinsel ve toplumsal ortaklık ve kardeşlik çağrısı, hem Müslümanları hem de Hristiyanları etkilemişti. Bu etkinin en belirgin olduğu yer Karaburun'a komşu Sakız adasıydı. Zaten hem Bedreddin hem de Börklüce adada zaman geçirmişti. Hareketin köylülere yönelik özgürlük ve ortak yaşam fikirlerinin Anadolu'ya çok uzak olan Girit adasında bile yankı bulmuş olması mümkündür.³⁴

İsyanın bastırılması hareketin sonu olmadı; Şeyh Bedreddin isyanın önderi olarak efsaneleşti. Bedreddini tasavvuf hareketi 17. yüzyıla kadar Balkanlar'ın çeşitli bölgelerinde varlığını korudu; Dobruca, Deliorman ve Batı Trakya'da Bektâşi tarikatıyla birleşmeyen Balkan Aleviliğinin oluşumunda Şeyh Bedreddin kültü önemli bir rol oynadı.³⁵ Börklüce kaynaklı bir hareket de 19. yüzyıla kadar şu ya da bu şekilde varlığını sürdürdü. Merkezi devletin hareketin dinsel kanadına başlangıçta gösterdiği kısmi hoşgörü 16. yüzyılın ba-

30 a.g.e., 44.

31 Bkz. Werner, *Osmanlılar*, 2.

32 a.g.e., 254; Lowry, *Early Ottoman State*, 138.

33 Salgırlı, "Rebellion of 1416", 60-61.

34 Balivet, *Şeyh Bedreddin*, 81-2.

35 Ocak, *Zındıklar ve Mülhidler*, 199.

şından itibaren Osmanlı ortodoksisinin keskinleşmesine paralel olarak sona erdi. Sünni karakteri gittikçe belirginleşen devlet sapkın ilan edilen diğer tasavvuf hareketleri gibi Bedreddin'in izleyicilerini de sürekli baskı altında tuttu.³⁶ Ancak buna rağmen hareketin ideolojik mirası Cumhuriyet dönemi sosyalist hareketlerini etkileyecek ölçüde canlı kaldı. Örneğin sosyalist şair Nâzım Hikmet, Bedrettin'in destanını yazacak; Bedreddin üzerine ilerleyen dönemlerde yürütülen tartışmalar genelde sosyalist referanslarla yapılacaktı.

İktidarın kaynakları ve meşruiyet

Osmanlı İmparatorluğu'nda iktidarın çeşitli kaynakları vardı. İncelediğimiz dönemde bu kaynakların belki de en önemlisi orduydı. Pek çok tarihçi Osmanlı devletinin ortaya çıktığı dönemden itibaren topraklarını hızlıca genişletmiş olmasına dikkat çeker. Devlet kuruluşunu izleyen süreçte, Batı'da Sırp ve Bulgar krallıkları ve Bizans İmparatorluğu, Mısır'da Memluk Sultanlığı, Anadolu'da da Türkmen beyleri aleyhine genişlemiştir.³⁷ Genişleme Anadolu'da Balkanlar'da olduğundan çok daha yavaş ilerlemişti ve 16. yüzyıla kadar da buralarda Osmanlı hâkimiyeti daha zayıf kaldı. Yani genel olarak Osmanlı devleti batısındaki Hristiyan devletlere kıyasla doğusundaki ve güneyindeki Müslüman veya Türki/Türkmen devletlerle baş etmekte daha çok zorlandı. (Bu devletlerden biri olan Timur İmparatorluğu Osmanlıların erken dönemde yaşadığı en büyük krize neden oldu ve Osmanlı devleti Timur İmparatorluğu'nun vasalı haline geldi.) 16. yüzyılda Akkoyunlular ve Memluklar'a karşı kazanılan başarılarla bu durum değişmiş ve imparatorluk bugün Ortadoğu olarak bilinen bölgenin en önemli gücü haline gelmiştir. 17. yüzyılda kimi önemli askeri başarılar kazanılsa da, 16. yüzyılın ortaları itibarıyla Osmanlı'nın genişlemesi doğuda Safevi devletine, Batı'da da Habsburglar'a (Avusturya) 'çarparak' büyük ölçüde durdu. İmparatorluk ele aldığımız dönemin çoğunda denizde de büyümeye ve hâkimiyet alanlarını artırmaya devam etti. Karadeniz'de kontrolü büyük ölçüde eline geçiren Osmanlı, Akdeniz'de de önemli bir üstünlük sağlasa da kesin bir hâkimiyet kuramadı.³⁸ Zira açık denizlerin kontrolü hem onlar hem de rakipleri olan Venedik ve Habsburglar için teknik açıdan çok zordu. Dolayısıyla imparatorluk, bazı stratejik rotaların kontrolüyle yetindi. 16. yüzyıl itibarıyla karada olduğu gibi denizde de iki büyük imparatorluk, Osmanlılar ve Habsburglar arasında bir yenişememe durumu ortaya çıkmış oldu.³⁹

Osmanlı İmparatorluğu'nun 14.-16. yüzyıllarda kaydettiği coğrafi genişlemenin ardında yatan tek etmen elbette ordu değildi; ancak askeri başarı bir anlamda büyümenin ve beyliğin bir imparatorluk haline gelmesinin ön koşuluydu. Ordu kabaca üç grup askerden oluşmaktaydı. Birinci grup, 'kul', yani doğrudan sultana ve saraya bağlı askerlerden oluşan kapıkulu askerleriydi. Yönetici sınıfın da parçası olabilen 'kul' statüsündeki kişilerin bürokraside ve

36 Nathalie Clayer, "Des agents du pouvoir ottoman dans les Balkans: les Halvetis", *Revue du monde musulman et de la Méditerranée*, 66 (1992): 21-30.

37 Donald Quataert, *The Ottoman Empire, 1700-1922* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), 25 [Türkçesi: *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922* (İstanbul: İletişim, 2002)].

38 Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu*, 8.

39 Molly Greene, "The Ottomans in the Mediterranean," *The Early Modern Ottomans. Remapping the Empire*, Virginia H. Aksan ve Daniel Goffman, der. (Cambridge: Cambridge University Press, 2007): 104-16, 107 [Türkçesi: *Erken Modern Osmanlılar: İmparatorluğun Yeniden Yazımı* (İstanbul: Timaş, 2011)].

orduda kullanılması Abbasiler'den itibaren bilinen yaygın bir uygulamaydı.⁴⁰ Osmanlı İmparatorluğu'ndaysa dışarıdan getirilen köleler yeterli olmayınca 'devşirme' denen uygulama başladı. Devşirme, imparatorluğun kendi tebaası olan Hristiyan ailelerin erkek çocuklarının onlardan zorla alınıp asker ve bürokrat olarak yetiştirilmesine dayanan ve esasen İslam hukukuna aykırı bir uygulamaydı.⁴¹ Bu 'çocuk vergisi', kapıkulu ordusunun bel kemiğini oluşturan yeniçeri askerlerinin asıl kaynağıydı. Ordunun ikinci büyük asker grubunu aşağıda üzerinde duracağımız tımarlı sipahiler oluşturuyordu. Bunlar taşrada ikamet eden ve köylülerin artığına el koyan, artıktan aldıkları pay karşılığı da merkezi devlete askerlik hizmeti sunmakla yükümlü olan yerel beylerdi. Ordunun üçüncü ana grubunu, düzensiz ordu birlikleri olan başıbozuklar ve istisnai olarak askerlik hizmetinde bulunan köylüler teşkil ediyordu.⁴²

Osmanlı İmparatorluğu'nda iktidarın kaynaklarından biri de hanedanın kendisiydi. Osmanlı hanedanıyla ilgili göze çarpan ilk şey sürekliliğidir. Örneğin yaklaşık 1000 yıl süren Bizans İmparatorluğu'nu 10'dan fazla farklı hanedan yönetmişken, 600 yıllık Osmanlı İmparatorluğu'nda tek hanedan hüküm sürmeyi başarmıştı. Yani her tür soruna, krize, iç savaşa rağmen hanedan değişikliği yaşanmamıştır. Bu haliyle hanedanın sürekliliği başlı başına bir meşruiyet kaynağıdır. Osmanlı hanedanı bunun yanı sıra farklı meşruiyet kaynaklarına da başvurmuştur. Döneme ve ihtiyaca göre, padişahların bizzat sefere çıkmaları, Kayı boyundan gelme iddiası, 'Kayzer' ve 'Halife' unvanları gibi araçlar kullanılmıştır.⁴³

İncelediğimiz dönemde hanedanın en yakıcı sorunlarından biri tahta kimin geçeceğinin belirlenmesidir. Sultanlar nadiren evlenirdi; evlendiklerinde de bu genelde politik amaçlarla, özellikle diğer devletlerin hanedanlarıyla ilişki kurmak amacıyla olurdu. Bu amaçla yapılan son evlilik II. Bayezit'in Dulkadir beyinin kızıyla evlenmesidir. İttifak amaçlı evliliklerden genellikle çocuk yapılmaz, soyun devamı saraydaki köle kadınlar ve onların çocukları üzerinden sağlanırdı.⁴⁴ Bu, hem yabancı güçlerin tahta hak iddia etmesini önlemek hem de şehzadeler arası taht mücadelesinin eşit koşullarda gerçekleşmesini sağlamak için alınan bir önlem olarak düşünülebilir. Zira I. Murat'tan sonra 16. yüzyıl başlarına kadar hangi şehzade diğerlerinin savaşta yenip öldürürse o padişah oldu; yani bir tür mini iç savaş taht mücadelesinin olağan bir parçası haline geldi. Kural olarak her cariyeden bir erkek çocuk yapıldı. Şehzadeler birbirlerinin doğal rakipleri olduğu için ayrı büyür, belirli bir yaşta da yetişmeleri için taşraya gönderilirdi. Hem bu görev süresince hem de taht mücadelesinde şehzadenin annesi en büyük destekçisi olurdu. II. Bayezit'ten (1481–1512) itibaren bir dizi tesadüf neticesi en büyük oğlun tahta geçmesi ilkesi benimsendi.⁴⁵ Ele aldığımız dönemde sultanın kamusal olarak algılanışında da değişiklikler oldu. İlk sultanlar görece sade bir hayat süren ve en azından yönetici sınıfın üyeleri için erişilebilir olan şahsiyetlerdi. 1453'ten sonra herkesten üstün, erişilmez, ulu bir padişah anlayışı yerleşirken, padişahın şahsı ve şahsiyeti 1550-1650 arası dönemde önemini yitirdi.⁴⁶

40 Imber, *Ottoman Empire*, 130.

41 a.g.e., 134.

42 Faroqi, *Osmanlı İmparatorluğu*, 39.

43 Imber, *Ottoman Empire*, 119-127.

44 A.g.e., 88, 92.

45 A.g.e., 108.

46 Quataert, *Ottoman Empire*, 66.

Osmanlı İmparatorluğu'nda iktidarın önemli bir dayanağı dindi. Fakat İslam, imparatorlukta uygulanan hukuki sistemlerin baskın olan kaynağı olsa da, yegâne kaynağı değildi. Farklı dinsel topluluklar farklı hukuk sistemleri uyguluyor, ancak bunlar çeliştiğinde İslami kurallar geçerli oluyordu. Hükmettiği topraklarda geniş gayrimüslim kesimlerin yaşadığı Osmanlı İmparatorluğu bu kesimlerin dinsel cemaatler olarak örgütlenmelerine, kendi içlerindeki toplumsal ilişkileri düzenlemelerine ve özellikle medeni hukuk meselelerini kendi hukuklarına göre çözmelerine izin vermişti. Tüm bunlar imparatorluktaki Hristiyan ve Yahudileri 'zimmi', yani koruma altında ama ikinci sınıf sayan bir statü çerçevesinde gerçekleşiyordu. Müslüman olmayanlardan alınan ek verginin yanı sıra, uygulamadaki kesinliği pratikte değişen bir dizi başka kısıtlama (gayrimüslimlerin belirli kıyafetleri giymemesi, yeni kilise inşasına izin verilmemesi, kiliselerde çan çalınmasının men edilmesi vs.) bu ikinci sınıf olma halinin altını çiziyordu. Öte yandan, gayrimüslimlere tanınan kimi serbestiler İslam'ın farklı mezhep, okul ya da yorumlarını takip edenlere tanınmıyordu. Özellikle 16. yüzyılın başlarından itibaren bu kitleler baskı altına alındılar, sapkın ilan edilip dışlandılar ya da doğrudan katledildiler. Gerek, yukarıda tartıştığımız üzere, kimi Türkmen gruplarının göçebelikte ısrar edip devletin iskân politikalarına direnmesi, gerekse Safevi İran tehdidi, devletin bu baskı politikasına en çok maruz kalanların Alevi Türkmenler olmasına yol açtı. Önceki dönemlerde görece gevşek bir dinî yorumu benimseyen Osmanlı devleti 16. yüzyılda aksi istikamette çok yol aldı ve Safevî Şiiiliğine karşı gittikçe Sünnileşti.⁴⁷ Ancak bundan sonra bile şeriat, imparatorluk hukukunun tek kaynağı olmadı, hepdünyevi hukukla, yani 'kanun'la rekabet etmek zorunda kaldı. Toprak-vergi hukuku ve ceza hukuku gibi çok önemli alanlarda İslam hukuku ilkeleri uygulanmadı.⁴⁸

İmparatorlukta iktidarın ideolojik dayanakları da vardı. İmparatorluğun dayandığı temel ideolojiyi 16. yüzyılda Kınalızade Ali çok iyi ifade etmiştir. 'Daire-i adalet' de denen bu ideoloji devletin tüm unsurlarını bir silsile halinde birbirine bağlar. Bu silsilede dünya düzeni, devlet, şeriat, mülk (hüküm sürülen topraklar), ordu, mal (devletin gelirleri) ve reaya (vergi veren tebaa) birbirlerine sıkıca bağlıdır. Reaya olmadan gelir, gelir sağlanmadan ordu, ordu olmadan mülk, mülk olmadan şeriatın uygulanması, şeriatın sağladığı düzen olmadan devletin yaşaması, devlet olmadan da dünyada düzenin ve barışın sağlanması mümkün olmaz. Hepsinin temelindeyse reayanın itaati vardır; geliri üreten reaya padişaha boyun eğmeden daha sonra bunun üzerine inşa edilen şeylerin hiçbiri var olamaz. Reayanın padişaha itaati ve sadakati de ancak adaletle sağlanır. Yani padişah reayaya adaletle yaklaşmalı, onları korumalıdır ki adalet çemberi sağlanabilsin.

Bu elbette imparatorluğun bir nevi resmî ideolojisiydi; yani Osmanlı devleti kendini adalet temeli üzerine kurulmuş bir bina, Osmanlı hanedanı da kendini halkın, reayanın, özellikle de gelirin çok büyük kısmını üreten köylülerin koruyucusu olarak sunmayı tercih ediyordu. Ancak her resmî ideolojide olduğu gibi bu öz imgeyle toplumsal gerçeklik arasında önemli bir açığı vardı. Bu açığı aşağıdaki kısımda ele alacağız.

47 Barkey, *Empire of Difference*, 177.

48 Imber, *Ottoman Empire*, 223.

Kırsal ekonomi, artığa el koyma biçimleri ve devlet

Girişte belirtildiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun sınıfsal yapısı doğrudan üreticilerin, yani çalışan ve üreten geniş kitlelerin (reaya), yönetici sınıfı, yani üretmeyen küçük ve müreffeh bir grubu (askerî) 'beslemesine' dayandığı için, imparatorluğun bekası, kitlelerin ürettiği artığa el konmasına, bu artığın yönetici sınıf arasında sorunsuz biçimde paylaştırılmasına ve bir bütün olarak yönetici sınıfın korunmasına ve devamına bağlıydı. Öncelikle tüm bu işlevleri üstlenen devlete bakalım. Tarih yazımında uzun süre egemen olan anlayışa göre, Osmanlı devletinde işleri hayli merkeziyetçi, güçlü ve verimli çalışan bir bürokrasi yürütürdü. Merkezde saray odaklı olarak işleyen sistem, taşrada da sultanın temsilcileri olan sancak beyi ve ona bağlı memurlar ve kadılar tarafından sürdürülmekteydi.⁴⁹ Bu görüşe göre, imparatorluk bürokrasisinin ana gövdesi devşirme kökenliydi, yani kökenlerinden koparılmış ve sultana tam olarak bağlı bir kitle – padişahın 'kulları'. Bu sadık bürokrasi ve gelişkin idari mekanizmalar sayesinde merkezî devlet toplumun alt kademelerine kadar nüfuz edebiliyor ve toplumsal grupları kontrol edebiliyordu.

Öte yandan bu resmin gerçeğe ne denli uygun olduğu tartışmalıdır. Bir kere, modern öncesi bir çağda, ulaşım ve haberleşme olanaklarının modern döneme göre çok kısıtlı olduğu bir ortamda, bu denli merkeziyetçi ve kudretli bir devletin oluşturulması teknik olarak mümkün değildi. Örneğin, devletin ekonomi üzerindeki kontrolü, Osmanlı'da devletin gücüne ve merkeziyetçiliğine dair en sık vurgulanan alanlardan biridir. Ancak "muhtemelen Osmanlı ekonomisi kendi dinamiklerini merkezî yönetiminin maliye belgelerinde çok az, şikâyetname ve padişah fermanları, seyahat raporları ve kişisel hesaplarda ise sıklıkla karşımıza çıkan mekanizmalara borçlu: kaçakçılık, fiyat denetimini atlatma ve yasadışı kredi işleri."⁵⁰ Zira ekonomik ilişkiler denen devasa alanın modern öncesi devletlerin araç ve kaynaklarıyla denetim altında bulundurulması olanaksızdı. Bu devletler modern devletlerle karşılaştırılamayacak kadar az bürokrate sahipti; ellerindeki mali imkânlar da sınırlıydı. Ayrıca devletin toprakları üzerinde yaşayan insanlara dair bilgileri de modern devletlere kıyasla aşırı derecede sınırlıydı. Osmanlı devleti de sınırlı mali, askerî ve insan kaynaklarını toplumun stratejik noktalarına müdahale etmek için kullanıyor, bir bütün olarak toplumu ya da ekonomik ilişkiler alanını kontrol altında tutmak gibi nafia bir çabadan uzak duruyordu.

İkincisi, üst bürokratik kadroların köklerinden tamamen kopmuş 'kullar' olduğunu ileri sürmek de çok mümkün değildir. Epeyi ileri bir tarihe, 16. yüzyılın başlarına kadar, Bizans ve Balkan kökenli elitler Osmanlı yönetici sınıfına dâhil olmaya devam etti. Bunlardan toprak sahibi beylerin Osmanlılaşmasına ileride tımar bahsinde değineceğiz. Daha üst kademelelerin, yani hanedan ve yerel hanedan düzeyindeki ailelerin Osmanlı yönetici sınıfına içerilmesi süreci de çok çarpıcıdır. Örneğin, son Bizans imparatorunun yeğeni Osmanlı sadrazamı olurken kardeşi Rumeli beylerbeyliği yapmıştır. Üstelik bu en büyük makamların Balkan aristokrasilerine ve hanedanlarına açılması da merkezileştirme yönünde çabalarıyla bilinen II. Mehmet döneminde olmuştur. Öyle ki 1453'ten 1516'ya kadar sadrazamlık yapan 15 kişinin 6 ya da 7'si Bizans-Balkan soylusu, 5'i soylu olmayan Hristiyan, 3'ü de Türk'tür. Yani

49 Bkz. İnalçık, *Ottoman Empire*.

50 Klaus Kreiser ve Christoph K. Neumann, *Küçük Türkiye Tarihi* (İstanbul: İletişim, 2003), 104 [Neumann]

bu kişilerden çok azı köklerinden koparılmış olduğu varsayılabilecek devşirme kökenli kişilerdir.⁵¹ Söz konusu dönemin pek çok Osmanlı tarihçisine ‘klasik dönem’, yani Osmanlı kurumlarının mükemmele en yakın biçimde işlediği varsayılan bir dönem olarak görüldüğü düşünülürse, kul sistemine ve Osmanlı bürokrasisindeki yerine dair yeni değerlendirmeler yapma zamanı gelmiş demektir. Osmanlı devlet kademelerinde toplumsal bağları olmayan ve kaderi tamamen sultana bağlı ‘kul’ modelinin dışında, farklı kökenlerden gelen üst düzey bürokratlar vardı.

Üçüncü olarak, geleneksel resmin bize sunduğu, tüm imparatorluk üzerinde kendi malı gibi tasarrufta bulunan ve iktidarı sınırsız padişah anlayışı, ‘klasik dönem’ için bile olsa doğru değildir. Bir kere, her padişahın, en güçlülerinin bile gözetmek zorunda olduğu çıkarlar, eğilimlerini kollamak zorunda olduğu kesimler vardı; bunlar yerine göre saray klikleri, yeniçeriler, güçlü ailelerden gelen vezirler, tımarlı olan ya da olmayan yerel beyler vs. olabiliyordu. Dahası, hukuk sistemi ve bürokratik sistemin kendisi de padişahın iktidarı üzerindeki kısıtlardı. Padişahlar yerel ekonomik çıkarlar söz konusu olduğunda özellikle ihtiyatlı davranmak zorundaydı. Örneğin, II. Mehmet’in belirli gelirler üzerindeki merkezi devlet kontrolünü artırmaya yönelik sınırlı, mali nitelikteki reformları bile kalıcı olmamış, reformlar halefi II. Bayezit tarafından iptal edilmişti. Üstelik daha sonra gelen hiçbir padişah benzer bir girişimde bulunmamıştı.⁵²

Osmanlı ekonomisi büyük ölçüde tarıma dayandığı için, yönetici sınıf için en önemli mesele, artığın kırsal doğrudan üreticilerden alınmasıydı. Bunun için esasen iki yöntem kullanılmıştır: tımar ve iltizam. Tımar daha çok merkez eyaletlerinde, yani Balkanlar ve Batı ve Orta Anadolu’da kullanılırken, iltizam ve bazı başka sistemler imparatorluğun diğer bölgelerinde daha yaygındı. İltizam, bir bölgeden, ya da belirli bir kaynaktan vergi toplama ve gelir elde etme hakkının ihaleyle mültezim denen kişilere verilmesine dayanan bir sistemdi. Mültezim belirlenen miktarı hazineye öder, vergiyi-geliri toplar, topladığı ile ödediği arasındaki farkı kâr olarak kendisi alırdı. İlk kayıtlı örneklerine 15. yüzyılın ilk yarısında rast geline iltizam uygulamaları muhtemelen daha önce başlamıştı. Vergi kaynağının türü, büyüklüğü, iltizamın süresi, mültezimin kimliği ve statüsü, iltizamı elde etmek için girilen rekabetin muhtevası ve şiddeti değişse de devlet-mültezim-vergi kaynağı üçgenindeki temel ilişki sabitti.⁵³ İltizam sayesinde az sayıda memurla çok vergi toplanabiliyor, vergi toplamak için yapılan masraflar ve riskin en azından bir kısmı merkezi devletten mültezime devrediliyordu. Aslında bu yöntem günümüzde de zaman zaman uygulanmaktadır. Örneğin bugün devlet bir otoyolun ya da köprünün geçiş ücreti toplama hakkını ihaleyle devrettiğinde başvurduğu mekanizma aslında iltizamdır. İhaleyi alan şirket (yani modern mültezim) devlete peşin bir miktar para ödeyecek, belki yıllık ek ödemeler yapacak, sonra geçiş ücretlerini toplayarak kâr etmeye çalışacaktır.

Yıldan yıla iltizam gelirlerinde önemli değişimler olmakla birlikte 16. yüzyıl boyunca merkezi hazineye kaydedilen devlet gelirleri arasında iltizamın payının oldukça yüksek oldu-

51 Bu paragrafa buraya kadarki bilgiler Lowry, *Early Ottoman State*, 113-130’a dayanmaktadır.

52 Oktay Özel, “Limits of the Almighty: Mehmet II’s Land Reform Revisited,” *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 42 (1999): 226-46.

53 Mehmet Genç, “İltizam”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt: 22 (2000), 154-58.

ğunu biliyoruz.⁵⁴ İltizama ek olarak kullanılan bir başka artık transferi aracı tımarıdır. Tımar üzerinde biraz daha ayrıntılı durmak gerekir zira tımarın tek amacı vergilendirme değildi. Devletin askeri ihtiyaçlarının karşılanması ve geniş toplum kesimlerinin denetim altında tutulmasında da tımarın önemli bir işlevi vardı. Bu nedenle de tımar öteden beri tarihçilerin sık tartıştığı ve üzerinden geniş ölçekli sonuçlara vardığı bir konu olmuştur.

Tımar sistemi esasen iki ihtiyaçtan doğmuştu:

1. Para ekonomisinin gelişmediği, para arzının kısıtlı olduğu ekonomik koşullarda ve modern anlamda bir hazinenin olmadığı, yani çok sayıda görevliye devlet hazinesinden maaş verilmesinin mümkün olmadığı koşullarda başta askeri hizmetler olmak üzere devletin çeşitli ihtiyaçlarını gören kişilerin hizmetlerinin karşılığının verilmesi.

Modern devletlerde devletin gelirleri merkezi hazineye girer, bu gelirler kayda geçirilir ve oradan gerekli harcamalar ve devlet memurlarının ödemeleri yapılır. Osmanlı devletindeyse askeri ve bürokratik hizmetleri gören personelin bir kısmının ücretleri hazineden ödenirken (mesela kapıkulu askerleri) tımar kapsamında olanların (mesela sipahiler) emeklerinin karşılığı kendilerine gelirin kaynağından doğrudan aktarılmaktaydı. Bir kişiye hizmetleri karşılığı verilen çoğunlukla tarımsal nitelikli gelir kaynağına dirlik denmekteydi. Dirlik verilenlerin nitelikleri ve dirliklerin büyüklükleri değişse de en yaygın biçim, bir grup köyün vergi toplama hakkının bir sipahiye verilmesi, o yörede ikamet eden sipahinin de bunun karşılığında sefer zamanı adamlarıyla birlikte savaşa katılmasıdır.

2. Ekonominin ve devletin temeli olan doğrudan üreticilerin (esasen köylülerin) disiplin altına alınarak artığın transferinin daha kolay sağlanması.

Yukarıda tartışıldığı gibi, ulaşım olanaklarının ve teknolojinin kısıtlı, devletin taşra toplumu ve ekonomisi hakkındaki bilgisinin yetersiz olduğu koşullarda, merkezden gönderilecek bir görevli-dense yerelde yerleşik olan sipahinin köylüyü vergi vermeye 'ikna etmesi' çok daha kolaydı. Ayrıca feodal üretim tarzında köylünün en etkili direnme yöntemi göç etmektir. Bu nedenle de yönetici sınıf için köylülerin hareketliliğinin kısıtlanması çok önemlidir. Osmanlı devleti için de bu amaç kritiktir ve köylü hareketliliğinin sınırlandırılması işlevini merkezden gelecek askeri güçlerdense sipahilerin üstlenmesi çok daha mantıklıydı.

Yukarıdaki iki ihtiyaç Osmanlı İmparatorluğu'na özgü olmadığı gibi bulunan çözüm de ona özgü değildir. Kapitalizm öncesi hemen hemen tüm toplumsal formasyonlarda tarımsal artığın onu üretenlerden yönetici sınıfa aktarılmasındaki temel yöntemlerden biri bu olmuştur. Ne var ki tımar sistemi Osmanlı tarihçileri arasında sıklıkla farklı bir perspektiften değerlendirilmiş, tımar sisteminin kendine özgülüğü ve başka toplumsal formasyonlardaki sistemlerle benzerliği vurgulanmıştır. Aslında tımarın Osmanlı'ya özgü bir kurum olduğu iddiası bu benzerlik vurgusunun hem Marksist (Asya tipi üretim tarzı modeli) hem de Weber-yen ('partikülarist' / 'biz bize benzeriz' yaklaşımı) sürümlerinin en temel dayanağıdır.⁵⁵ Bu yaklaşıma göre tımarlı sipahi bir bey değil, devletin sıkı kontrolü altındaki bir memurdur. Merkezi devlet sipahiye istediği zaman görevden alabilir, yerine başkasını atayabilirdi. Tüm tımarlar yeni bir padişahın başa geçmesiyle yenilenir, sipahi görevine ancak yeni bir izinle devam edebilirdi.

54 Baki Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)* (İstanbul: Kitabevi: 2003)

55 Bkz. Halil Berktaş, *Kabileden Feodalizme* (İstanbul: Kaynak, 1989).

Tımarlı sipahilere dair çizilen bu portre, ciddi yanlışlar içermektedir. Öncelikle, merkezin sipahiler üzerindeki kontrolü döneme, bölgeye ve özel durumlara göre artmış ve azalmış olabilir ama bu, asla merkezi devletin arzuladığı ve pek çok yazarın iddia ettiği düzeyde, yani sipahiye sıradan bir memura indirecek düzeyde olmamıştı. Her şeyden önce sipahinin yaşam koşulları ve *ethos*u böyle bir şeye izin vermezdi. Ayrıca, her ne kadar merkezi otoriteyi taşrada temsil eden subaşılar ve kadılar, tımar sahibinin üzerinde bir baskı unsuru olarak bulunsalar da, bu da sipahiye memur yapmazdı. Zira sipahinin bir işlevi de köylüyü disiplin altında tutmaktı; elleri kolları merkezi temsil edenlerce tamamen bağlanan bir sipahi bu görevini yapamazdı. Üçüncüsü, padişah değiştiğinde tımarların yenilenmesi salt bir hukuki kurgu ve formalite olarak düşünülmelidir. Bu hukuki kurgunun merkezin elinde tuttuğu yasal araçlardan biri olduğuna kuşku yok, ancak her yeni padişah tahta çıktığında imparatorluğun dört bir yanındaki binlerce tımarın sahibinin değişmesi elbette söz konusu olamazdı. Dördüncüsü, tımarlar ancak aileden tımarlı olanlara verilir. Yani tımarlılık kan bağı yoluyla edinilebilen bir statüydü. Beşincisi, sipahilerin gerek köylülerle gerekse adamlarıyla ilişkilerinin aldığı biçimler onların 'soylu' bir sınıfa dâhil olduklarını gösterir. Sipahi 'hassa çiftliği'yle, konağıyla, 'cebeli'leriyle bir soyluydu. Tımar sisteminin Avrupa feodalizmine benzemediği konusunda en çok ısrar edenlerden biri olan İnalcık bile "basit bir sipahiden saraydaki bir paşaya kadar her tımarlı, tıpkı feodal ordulardaki gibi kendi kapı halkına sahipti" diye yazmıştı.⁵⁶ Osmanlı merkezinin sipahilerle ilgili tavrı da onların bu niteliğini göz önünde bulundurmaktaydı. Örneğin Balkanlar'da yeni fetihlerin ardından dağıtılan tımarlardan hatırı sayılır miktarı Hristiyanlara verilmişti. Hatta bazı bölgelerde tımarlıların yarısı Hristiyan olabiliyordu. Ancak bu tımarlılar sıradan Hristiyanlar değil, Osmanlı öncesi Balkan devletlerinin soylu sınıfına mensup kişilerdi.⁵⁷ Demek ki tımarlı olabilmek için sınıfsal köken ve soylu bir aileden gelme, dinden daha önemli bir kriterdi. Eğer söylendiği gibi tımarlılık bir tür memuriyetse, soyluluğun tımar sahibi olmak için bir kriter olması için bir neden yoktu. Ya da tersinden soracak olursak, sipahi bir memursa, neden sıradan Müslüman ve Hristiyan köylüler tımar sahibi olamasındı ki? Demek ki Bizans'ın *pronoia* sisteminde olduğu gibi tımarlı sipahiler de Osmanlı'da soylu bir yerel toprak beyleri zümresiydi.

Şehir hayatı

İmparatorlukta yaşayan insanların büyük bir çoğunluğu kırsal yerleşimlerde yaşamakla birlikte şehirler Osmanlı toplumsal, siyasi, ekonomik ve kültürel hayatının önemli bir parçasıydı. Şehirde yaşayanlar tarımsal faaliyette bulunmadıkları için şehrin etrafında orada yaşayanları besleyebilecek düzeyde fazla tarımsal ürün elde edilen kırsal bir hinterland olmalıydı. Şehir de kırsal bölgeye tarım dışı ürünler sunuyordu; dolayısıyla şehirler üretim ve ticaretin yoğunlaştığı yerlerdi.⁵⁸ Ayrıca şehirler çoğunlukla etraflarındaki kırsal bölgelerin idari merkezleriydi; bu kırsal alanlarla imparatorluğun idari birimleri olan sancakların sınırları çoğunlukla kesişiyordu.⁵⁹ Yani dönemin çoğu toplumunda olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun bu

56 İnalcık, "Osmanlı Fetih Yöntemleri", 464.

57 a.g.e., 455.

58 Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012), xiv.

59 Hülya Taş, *XVII. Yüzyılda Ankara* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006), 91.

yüzyıllarında da şehir ve kır idari, siyasi ve ekonomik anlamda entegreydi ve karşılıklı bir bağımlılık ilişkisi içindelerdi.

Osmanlı yöneticileri kentlerin öneminin farkındaydılar, bu yüzden de kentleri önemseyip ekonomik ve nüfus açısından geliştirmeye çalıştılar. Örneğin II. Mehmet İstanbul'un alınmasından sonra kenti ekonomik ve demografik açıdan içinde bulunduğu kötü durumdan kurtarmak için yoğun çaba göstermişti. Şehirler aynı zamanda idari merkezler ve nüfus yoğunluğunun yüksek olduğu yerler olarak siyaseten de hassastı. Devlet bu yüzden şehirlerde yaşanan gelişmeleri yakından izlemiş ve belirli kentsel dinamikleri mümkün olduğunca kontrol altında tutmaya çalışmıştır. Ancak devletin şehirler üzerindeki denetimi sanıldan daha kısıtlıydı. Şehirlerde zanaat, ticaret ve toplumsal hayat büyük ölçüde kendi dinamikleri üzerinden yürüyordu. İstanbul gibi büyük şehirlerde ekmek gibi bazı kritik mallar hariç devlet müdahalesi sınırlıydı. Devletin fiyatlara getirdiği tavanlar ise tüm alım satımlar için değil, devlerin esnaftan aldığı mallarda geçerliydi.

Kent nüfusunun çok önemli bir ögesi esnaftı. Esnaf çoklukla loncalar halinde örgütlenmişti. Özellikle imparatorluğun erken dönemlerinde ve devletin ortaya çıkış sürecinde ahi-esnaf örgütleri önemli siyasi ve idari işlevler üstlenmişlerdi.⁶⁰ Ahiliğin erken dönem Osmanlı şehir ve kasabaları üzerindeki belirgin etkisi Osmanlı öncesi dönemden, özellikle 13. yüzyıldan miras kalmış görünmektedir.⁶¹ Devletin merkezileşmesi ve taşradaki etkinliğinin artması esnaf örgütlerinin işlevlerini azaltsa da loncalar özerkliğini korudular ve tamamıyla devletin kontrolü altındaki yapılar haline gelmediler. Öte yandan loncalar kentlerdeki üretimin önemli bir kısmını kontrol etseler de özellikle dış ticaret amacıyla yapılan büyük ölçekli üretim lonca dışında olabiliyordu.

Teoride Osmanlı toplumunun temel sınıfsal ayrımı olan askeri-reaya ayrımı kentlerde de geçerliydi. Ancak pratikte kentlerin zenginleri olan büyük tüccarlar, sarraflar ve mültezimler yönetici sınıfın bir parçasıydı; bunlar kendi içlerinde bir ortaklık ve merkezî devletten görece özerklik sağladıkları ölçüde şehri fiilen yöneten bir tür aristokrasi oluşturuyorlardı.⁶² Gerçek reaya -yani emekleriyle yönetici sınıfı besleyenler- kendi dükkânı olan küçük esnaf ve zanaatkarlardan oluşan orta sınıflar ve kalfa, çırak, ücretli işçi ve kölelerden oluşan alt sınıflardı. Bazen aynı loncaya bağlı esnaf arasında da gelir ve servet açısından büyük farklılıklar oluşabiliyordu.

Şehirlerde canlı bir toplumsal hayat vardı ve bu hayatın merkezi de çarşı ve pazarlardı. Buraları şehirde yaşayan herkesin yolunun düştüğü ve tüm toplumsal ilişkilerin kesiştiği bir tür kavşak noktaları, şehirlerin kalbiydi. Şehirler mahallelerden oluşuyordu ancak bunlar birbirinden fiziksel ya da toplumsal olarak yalıtılmış yerler, kendi içine kapalı toplumsal birimler değildi. Etnik olarak ayrılmış mahalleler olduğu gibi 'karışık' mahalleler vardı. Her hâlükârda Müslümanlar ve gayrimüslümler arası canlı ekonomik ilişkiler mevcuttu.⁶³ Şehirlerde Müslüman olan-olmayan ayrımından daha belirleyici olan şey meslek ve sınıf ayrımıy-

60 İnalçık, *Ottoman Empire*, 152.

61 Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, cilt I (1243-1453) (İstanbul: Cem, 1974).

62 Bkz. Taner Timur, *Osmanlı Toplumsal Düzeni* (Ankara: İmge, 1994), 257.

63 Özlem Sert, "Reconstructing a Town from its Court Records: Rodosçuk (1546-1553)", München 2008, yayınlanmamış doktora tezi.